

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Fig. 62. Beschilderde vaas uit een vroege fase der late Bronstijd, aan het licht gekomen tijdens de Nederlandse opgravingen te Deir 'Allā, waarover Dr. H. J. FRANKEN schrijft op pag. 161 van dit nummer.

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin, dat wordt uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 12.— voor leden-medewerkers en f 10.— voor leden-begunstigers. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden f 7.50 per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phœnix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. P. Naster; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Dr. J. Zandee.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

Jaarbericht No. 16 verscheen in juni 1964. Het bevat bijdragen van Prof. Dr. F. R. KRAUS, Dr. R. FRANKENA, Dr. J. ZANDEE, Prof. Dr. B. VAN DE WALLE, Prof. Dr. J. DUCHESNE-GUILLEMIN, Dr. Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE, Mevr. H. ALKIM, Prof. Dr. F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL en Prof. Dr. M. A. BEEK. De omvang is 126 pag., met 13 fig. en 4 platen.

Jaarbericht No. 17 is zojuist gereed gekomen. Het heeft de volgende inhoud: F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, Babel und Bibel (II): die Patriarchenzeit; J. J. JANSEN, Eine Beuteliste von Amenophis II und das Problem der Sklaverei im alten Aegypten; OTTO EISSFELDT, Achronische, anachronische und synchronische Elemente in der Genesis; J. VAN DER PLOEG, Psalm 19 and some of its problems; CHR. BREKELMANS, Pronominal suffixes in the Hebrew Book of Psalms; TH. C. VRIEZEN, Das Hiphil von 'amar in Deut. 26, 17. 18; J. RYCKMANS, l'Apparition du cheval en Arabie Ancienne; YIGAEI YADIN, The Nabataean kingdom, Provincia Arabia, Petra and En-Geddi in the documents from Nahal Hever; C. F. FRITSCH, The so-called "Priestly Messiah" of the Essenes; C. J. BLEEKER, The significance of the Religions in Antiquity. De omvang bedraagt 128 p., met 3 platen. De leden kunnen dit Jaarbericht verkrijgen tegen sterk gereduceerde prijs. Zij die reeds intekenden op Jaarbericht no. 16 ontvangen dit nummer automatisch. Nieuwe abonnementen dienen te worden opgegeven bij het algemeen secretariaat.

Mededelingen en Verhandelingen No. 14 is eind 1963 verschenen. Het is een studie van Dr. B. H. STRICKER, De Geboorte van Horus (I), 86 pag., 13 fig. Al deze publicaties, alsmede vroegere nummers van beide series, kunnen bij het algemeen secretariaat besteld worden. Nadere mededelingen over omvang en prijs van Jaarbericht No. 17 volgen afzonderlijk.

BANDEN

De band voor Phœnix I-VIII is momenteel weer leverbaar. Toezending volgt na overmaking van f 3.50 met vermelding „Band Phœnix”. De banden voor het Jaarbericht zijn thans uitverkocht; de bijbehorende supplementen (voorwerk, registers) zijn nog te verkrijgen.

OUDE PUBLICATIES

Oude nummers en jaargangen van Phœnix zijn nog verkrijgbaar à f 1.50 per nummer en f 3.— per jaargang. Phœnix VII, 1 is uitverkocht. Oude nummers van het Jaarbericht zijn nog verkrijgbaar vanaf no. 10 voor de prijs van f 15.— per stuk. Van de serie Mededelingen en Verhandelingen zijn nog leverbaar No. 2 (f 3.—), No. 8 (f 3.—), No. 10 (f 3.—), No. 11 (f 3.—), No. 12 (f 7.50), No. 13 (f 7.50) en No. 14 (f 10.—). De genoemde prijzen gelden alleen de leden van het Genootschap.

INHOUD VAN DIT NUMMER

De Nederlandse Opgravingen in Nubië (tweede seizoen: 1963-1964) (A. KLASSENS)	147
De Tempels van Dêr el-Bahri	156
De Nederlandse Expeditie naar Deir ʿAlla (seizoen 1964) (H. J. FRANKEN)	161
Egyptische Levenswijsheid IV (J. ZANDEE)	172
Bard-e-Nehandeh, een heiligdom van Ahura-Mazda	178
Korte berichten: Een Etruskisch-Punische Bilingue? Griekse Kolonisten in Phoenicië. Twee Hebreeuwse zegels. De noordelijke Sudan	182
Boekennieuws I. Het Oude Perzië; nogmaals Kalabsja	186

DE NEDERLANDSE OPGRAVINGEN IN NUBIË

Tweede seizoen: 1963—1964

In november 1963 keerde de Nederlandse expeditie naar haar concessie in Nubië, de woestijn ten noorden van de tempels van Aboe Simbel op de westelijke Nijloever, terug, voor een tweede en tevens laatste opgravingscampagne.

In de herfst van 1964 zal het stijgende water van het nieuwe stuwmeer het laag gelegen terrein van de opgravingen reeds overspoelen.

De opgraving richtte zich in de eerste plaats op de Meroïtische nederzetting, die in het eerste seizoen slechts voor een deel was onderzocht ¹⁾ de zgn. Site B, ter plaatse bekend onder de naam van Shokân. Het bleek tijdens de tweede campagne, dat naast de monumentale huizen (type 1) ook huizen van een eenvoudiger type (2) waren gebouwd. Deze bevonden zich, als vrijstaande woningen, aan het westelijke einde van de nederzetting, en tevens als woon- en werkruimten achter de huizen van type 1.

In het vorige artikel werden de huizen van type 1 beschreven. Uit dit huistype, „een driekamer woning”, zou een huiscomplex van meer dan 20 vertrekken zijn gegroeid. Het bleek nu, dat de verschillende huiscomplexen tot stand zijn gekomen door het verbinden van een aantal huizen die gelijktijdig en als zelfstandige woningen zijn gebouwd (fig. 63). In het centrum van de nederzetting werd een huiscomplex aangetroffen, ontstaan uit vier huizen van het eerste type, waaraan een aantal vertrekken van het tweede type werd toegevoegd. In het westelijke deel gebeurde hetzelfde met huizen van het

1) Zie *Phoenix* IX, 2 (1963), pp. 57-66.

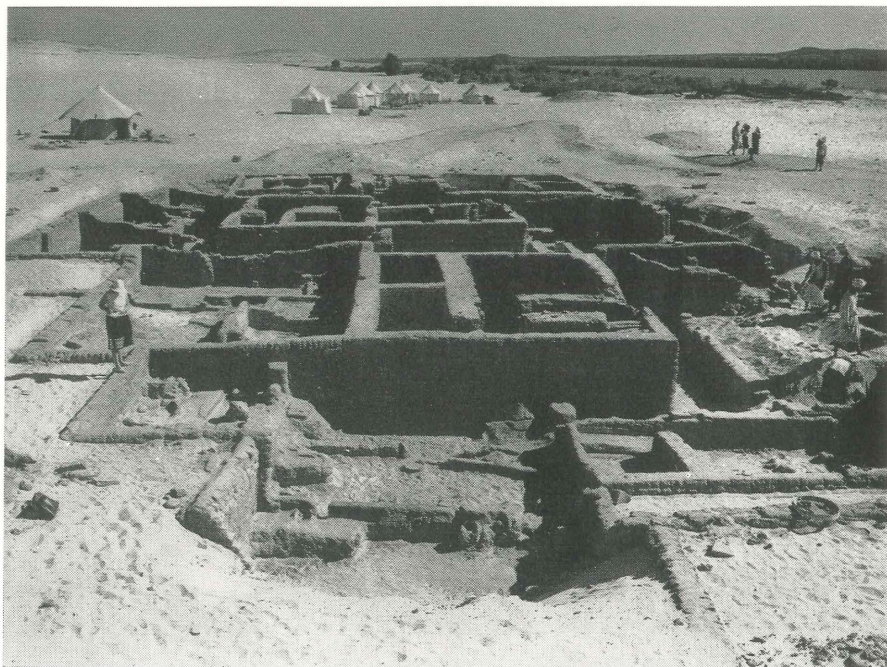

Fig. 63. Een huiscomplex ontstaan uit een aantal zelfstandige woningen.

Foto: F. G. VAN VEEN

tweede type. Deze laatste zijn eenvoudige rechthoekige gebouwtjes, van klei-steen opgetrokken, met vloeren van aangestampte leem, wit gepleisterde muren en hardstenen dorpels, maar zonder het monumentale van de huizen van type 1: de muren zijn slechts een halve steen dik en niet in staat een gewelddak te dragen, terwijl vensters en trappen, of nissen in de wanden ontbreken. Aan het westelijke einde stond een huis dat moedwillig was vernield, nadat het drie woonperioden had gekend. De derde bewoningsperiode was gefundeerd op een dikke laag geitemest en stro. Deze laag werd in de gehele nederzetting aangetroffen, alsof gedurende een vrij lange periode het gehele dorp was prijsgegeven aan kudden geiten, die de verlaten woningen als stallen gebruikten.

Enigszins geïsoleerd van de rest van het dorp werd een huis van het monumentale type aangetroffen. Het is een driekamer woning met dikke muren. Het hoofdvertrek is bereikbaar door een deur van buiten, maar de twee kleinere kamers hebben geen deuren en zijn slechts van boven, van het grotere vertrek uit, te bereiken (fig. 64). De vloer van deze kamers bestond uit grote stenen platen. Wellicht, dat hier de kostbaarheden van de bevolking waren geborgen om deze te beveiligen tegen plotselinge aanvallen. In de kamers

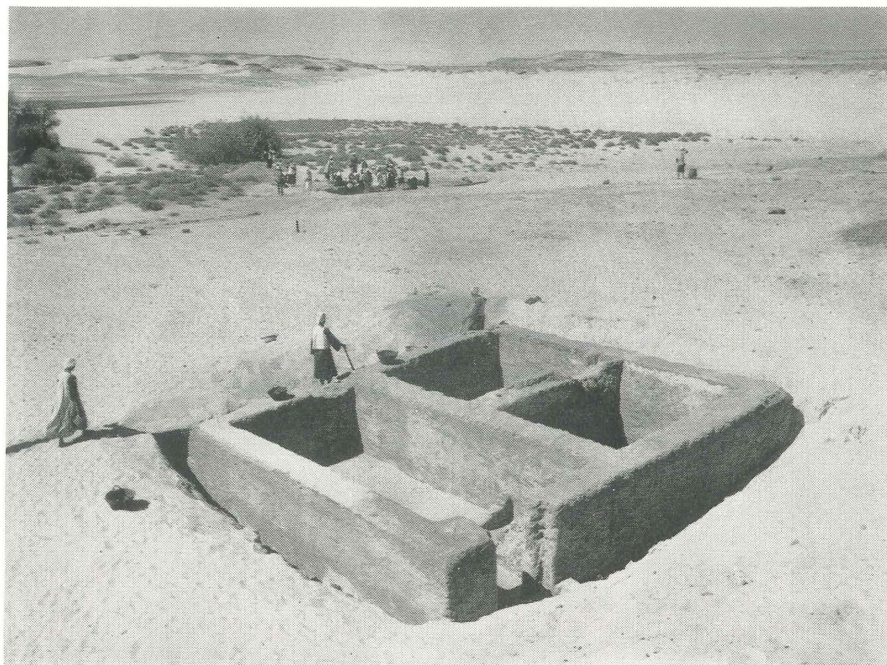

Fig. 64. Driekamerwoning, met twee vertrekken zonder deur.

Foto: F. G. VAN VEEN

werd geen spoor van aardewerk of van organische stoffen aangetroffen.

Het archaeologische materiaal vormde een aanvulling op hetgeen het vorige seizoen werd aangetroffen: het aardewerk dat een homogene reeks vormt van geïmporteerde en locale waar, kenmerkend voor de Meroïtische beschaving van haar bloeitijd af tot aan haar einde en de overgang op de volgende cultuur, de zgn. X-groep cultuur. Zuiver X-groep aardewerk werd niet meer aangetroffen. De nederzetting moet in de 3e eeuw na Chr., voordat de dragers van de X-groep cultuur de overhand hebben gekregen, zijn verlaten. Werktuigen, die bij het bereiden van voedsel en het weven werden gebruikt, zijn wederom in groten getale gevonden: stampers, vijzels, weefgewichten, schietspoelen en spinschijven. Belangrijke vondsten waren een aantal inscripties in het demotisch en het Meroïtisch schrift, en een „schatvondst” van ijzeren bijlen en Romeins bronzen vaatwerk (fig. 65).

Het blijkt, dat in Shokān gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling een bevolking heeft gewoond, die leefde van landbouw en veeteelt, die een huisindustrie had van weven en die in staat was in ruil voor haar producten zowel uit het Romeins-Egyptische noorden als het Afrikaans-Meroïtische zuiden aardewerk, huishoudelijke- en weeldeartikelen te importeren. Zij was

Fig. 65. Drie ijzeren bijlen en een vaas van brons.

Foto: F. G. VAN VEEN

tweetalig, zoals ook nu nog de Nubische bevolking en zij toonde in haar architectuur het gevoel voor monumentaliteit dat tot op heden eigen is gebleven aan de Nubiërs.

Ten noorden van Shokān, op 1 km afstand, ligt binnen de concessie een ruïneheuvel, Abdallah Nirqi genaamd, een ondergestoven nederzetting uit de tijd van de Christelijke rijken in Nubië (7e-13e eeuw).

WEIGALL, de ontdekker van deze nederzetting, noemt haar "a fortress of the Graeco-Roman period" op p. 24 van zijn *Report on the Antiquities of Lower Nubia* (1907). U. MONNERET DE VILLARD treft hier op zijn speurtocht naar Christelijke monumenten één kerk aan, die hij beschrijft in *La Nubia Medioevale I*, pp. 170-171, fig. 159 (1935). HARRY S. SMITH onderzocht de ruïnes, spreekt van een citadel, maar vindt geen andere kerk dan de door Monneret de Villard beschrevene. Hij beschrijft deze "Site A" op pp. 42-44 van zijn *Preliminary Report of the Egypt Exploration Society's Nubian Survey* (1962).

Er bleken zich nu, nadat de opgraving zich naar dit terrein had verplaatst, in totaal drie kerken te bevinden, een oostelijke, de reeds bekende, nabij de begraafplaats; een westelijke, die, evenals de oostelijke, tot op de fundamente is afgesleten; en een centrale kerk, die nog tot een hoogte van 3 meter overeind staat maar geheel onder het zand is bedolven. Niet alleen is deze kerk als monument gaaf bewaard gebleven, maar ook werden in deze kerk

muurschilderingen aangetroffen, die tot de beste behoren, die uit het Egyptische deel van Nubië zijn overgeleverd.

De kerk is gebouwd van kleisteen en op de rots gefundeerd. De afmetingen zijn oost-west 15 meter en noord-zuid 12 meter (fig. 66). Reeds in de oudheid, toen de kerk nog in gebruik was, was zij tot aan het niveau van de gewelfde daken ondergestoven. De ingang, aan de zuidwestzijde, was door een muur beschermd tegen het zand en binnen deze muur liep een trap van het dakniveau naar beneden naar de ingang op het niveau van de vloer van de kerk. De andere ingang, aan de noordwestzijde, was dichtgemetseld. Een secundaire ingang werd in de westelijke muur aangebracht. De kerk bestaat uit zeven vertrekken: middenschip en twee zijbeuken, verbonden door tweemaal drie scheibogen. Aan de westzijde bevinden zich het trappenhuis en de consistoriekamer (?). Ter weerszijden van de apsis met altaar een sacristie.

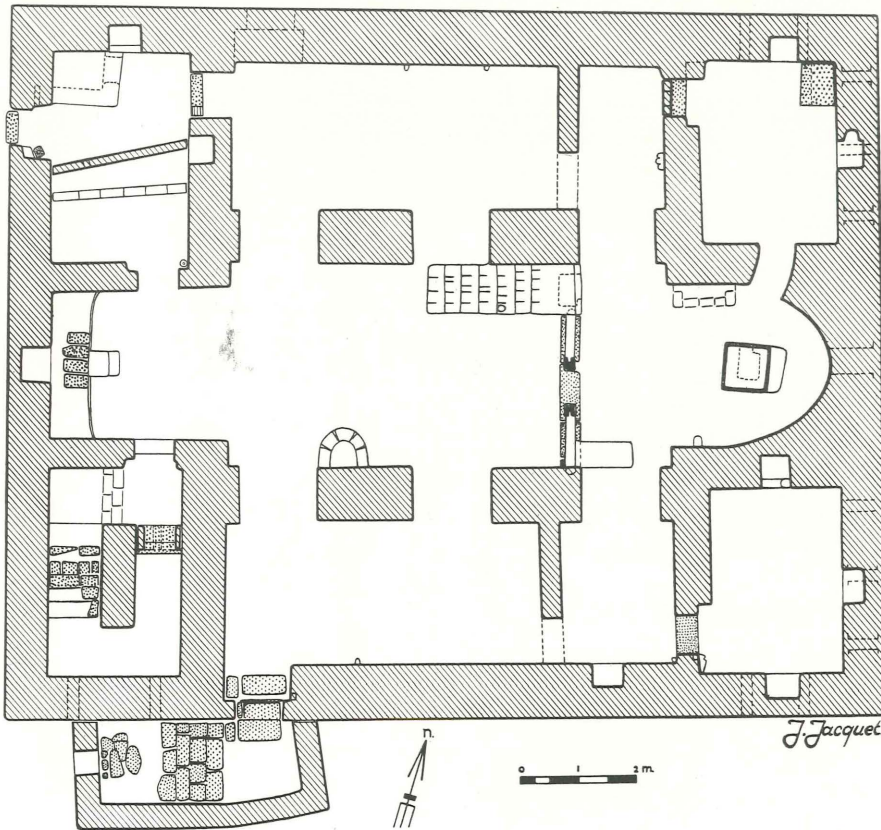

Fig. 66. Plattegrond van de kerk van Abdallah Nirqi.

Tekening: JEAN JACQUET

Fig. 67. Het middenschip van de kerk met preekstoel, ikonostasis, altaar en apsis.

Foto: F. G. VAN VEEN

Fig. 68. Wierookvat van brons.

Foto: F. G. VAN VEEN

Een monumentale inkonostasis met beeldhouwde zuilen van natuursteen scheidt de apsis van het overige deel van het middenschip. Op de plaats van de scheiding bevindt zich, tegen de noordwestwand de preekstoel, een trap met zeven treden (fig. 67). De beide zijbeuken tenslotte zijn op dezelfde hoogte door een dwarsmuurtje in twee delen gescheiden. Deze delen zijn verbonden door een boogvormig gedekt poortje.

Bij de opgravingen werd een groot stenen doopvont aangetroffen in het westelijke einde van het middenschip; voorts o.m. een kruis en een wierookvat van brons (fig. 68), fragmenten van een ikoonschildering op hout en talrijke lampen van aardewerk.

De muurschilderingen bevonden zich op de wanden van het middenschip, de zijbeuken en in de zes scheidbogen. Zij zijn afkomstig uit twee perioden, een oudste periode met weinig kleuren, aangebracht op witte pleister en een jongere in een meer bewogen stijl, kleurrijk en geschilderd op rose cement. De schilderingen zijn door Prof. K. MICHALOWSKI, die in Faras de fraaiste Christelijke schilderingen van Nubië aan het licht heeft gebracht, gedateerd in de 9e-11e eeuw.

Fig. 69. Voorstelling van Christus en de vier Evangelisten. Links een priesterfiguur.

Fig. 70. De kop van een Nubisch vorst.

Foto: F. G. VAN VEEN

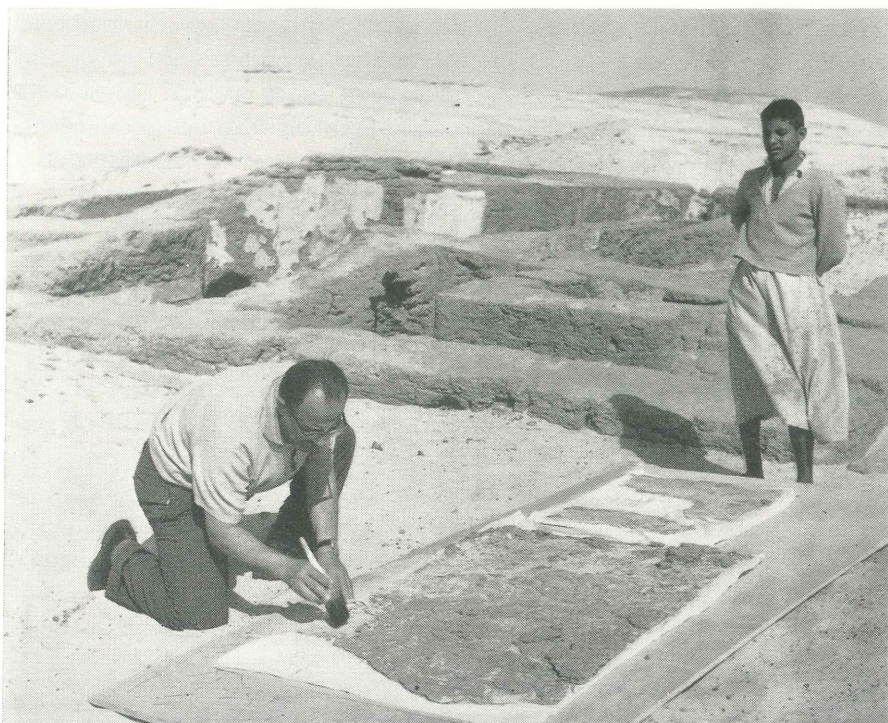

Fig. 71. Dr. Zaki Iskander van het Museum te Cairo bij het reinigen van de achterkant der schilderijen. De schildering is met linnen beplakt en tezamen met een dunne laag pleister van de wand gehaald en op triplex platen uitgelegd.

Foto: F. G. VAN VEEN

De belangrijkste voorstellingen zijn een geboorte-scène, figuren van Maria met kind, van Anna, een Christus-figuur in een van de scheibogen, een grote mandorla van Christus in een met juwelen bezet kruis omgeven door een krans van vleugels, waarin zich de symbolen van de vier evangelisten bevinden. Deze voorstelling is gedeeltelijk geschilderd over een afbeelding van Maria en een engel. De kleuren zijn diep rood, geel, groen, bruin, zwart en wit (fig. 69).

Langs de gehele zuidelijke muur bevindt zich een reeks ruitfiguren, waartussen enkele staande figuren van heiligen en priesters. Een van de staande figuren is Chrysostomos, de laatste der ruitfiguren de heilige Epimachos. Een van de ruiters, met een merkwaardige helm, is een Nubisch vorst (fig. 70). De schilderijen, voor zover in goede staat, werden onmiddellijk na de opgraving door een gemengde commissie van Yoego-Slavische en Egyptische technici gereinigd, geprepareerd, van de muren gehaald en naar een laboratorium overgebracht. Zo werden in totaal 23 scènes met een oppervlakte van meer dan 30 m² gered (fig. 71).

Het is te hopen dat de kerk van Abdallah Nirqi, als typisch voorbeeld van Nubische kerkbouw, in Egypte zal worden gereconstrueerd en dat de schilderingen dan op dezelfde plaats in de kerk zullen worden aangebracht als waar zij werden aangetroffen, nadat zij eeuwenlang door het woestijnzand waren bedekt en daardoor van de ondergang gered. A. KLASENS

DE TEMPELS VAN DÊR EL-BAHRI

Op de westelijke Nijloever, bij Thebe, tegenover het tempelcomplex van Karnak, bevindt zich Dêr el-Bahri. Het is een uitloper van het Nijldal, aan drie zijden omgeven door rotswanden, waarin zich een tweetal zeer bekende dodentempels verheft: die van Mentuhotep (11e dynastie) en die van Hatshepsut (18e dynastie, ca. 1480 v. Chr.) (fig. 72). De eerste bestaat uit een onderaards koningsgraf, waarboven zich kleine pyramide verheft, omgeven door een zuilenhal. De tweede is een uit drie terrassen bestaand complex, waarvan de laatste twee boven elkaar liggen, terwijl de achterste kapellen uit de rotswand zijn uitgehouwen, waarmee dit monumentale bouwwerk zodoende een natuurlijk geheel vormt. De tempel van Hatshepsut — de enige vrouwelijke Farao op Egypte's troon — is behalve om zijn architec-

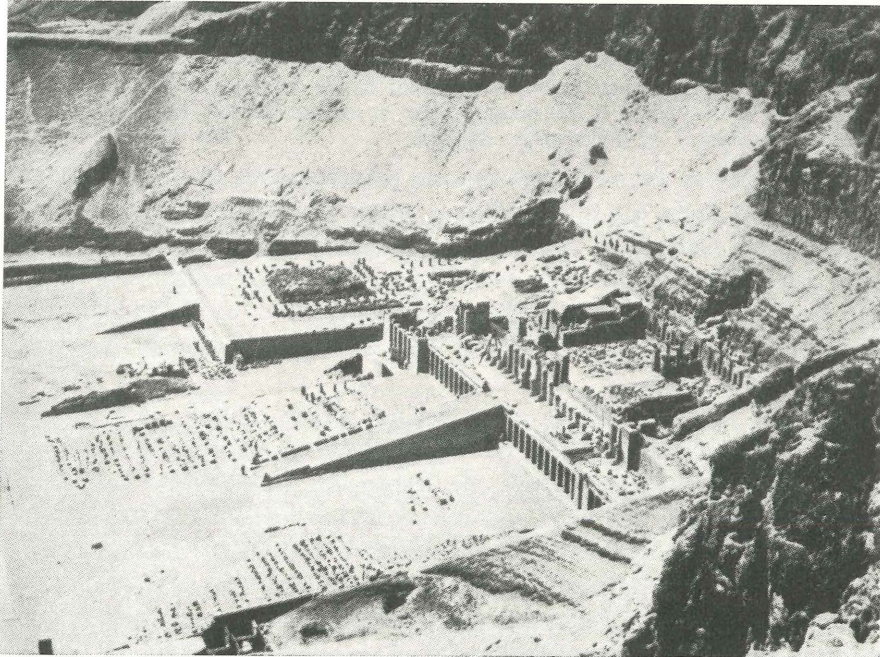

Fig. 72. De dalkom van Dêr el-Bahri met de tempels van Hatshepsut en Mentuhotep.

I.L.N. 19-9-1964

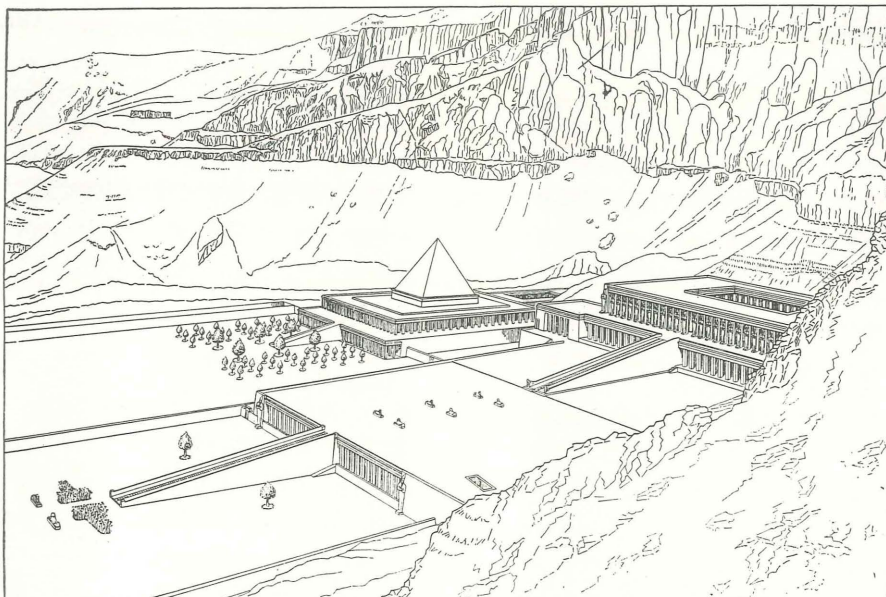

Fig. 73. Een reconstructie van het tempelcomplex te Dêr el-Bahri.

tonische kwaliteiten (het werk van de bouwmeester Senmut), vooral bekend om de fraaie wanddecoraties in de hypostyle zalen van het tweede terras. Rechts van de opgang bevindt zich de zogenaamde „geboortezaal”, links de zaal welks wanden versierd zijn met reliefs, die een uitvoerige reportage geven van de bekende handelsexpeditie naar „Punt” (Somaliland en Zuid-Arabië).

Opgravings- en restauratiewerkzaamheden te Dêr el-Bahri werden o.a. verricht door NAVILLE, BARAIZE en met name WINLOCK. Op grond van hun resultaten is men gekomen tot de reconstructie, vooral van de tempel van Hatshepsut, zoals die is afgebeeld in fig. 73. De preciese bouw en opzet van het bovenste terras echter bleven onzeker, daar dit in de loop der eeuwen het ernstigst vernield is, door natuurlijke oorzaken (een rotsinstorting), door het reactionaire optreden van Thutmosis III, door de ijveraars voor Aton, onder farao Ichnaton, en door de „beeldenstormende” koptische monniken, die op de resten van het bovenste terras een klooster stichtten (Dêr el-Bahri, „klooster van het noorden”), en tal van reliefs en Osirisbeelden vernielden.

Sinds 1961 worden opnieuw opgravingen ter plaatse verricht door een Poolse expeditie, uitgaande van de universiteit van Warschau, onder leiding van K. MICHALOWSKI (o.a. bekend door zijn werkzaamheden te Palmyra en te Faras) en de architect L. DABROWSKI. Hun aandacht concentreerde zich

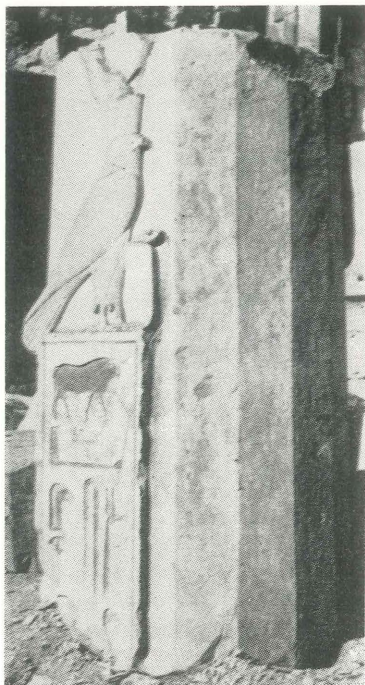

Fig. 74. Gedeelte van een zuil behorend tot de hypostyle zaal op het derde terras van Hatshepsut's tempel.
I.L.N. 19-9-1964

Fig. 75. Vermoedelijke afbeelding van Thutmosis III, naar een gekleurd relieffragment uit zijn tempel.

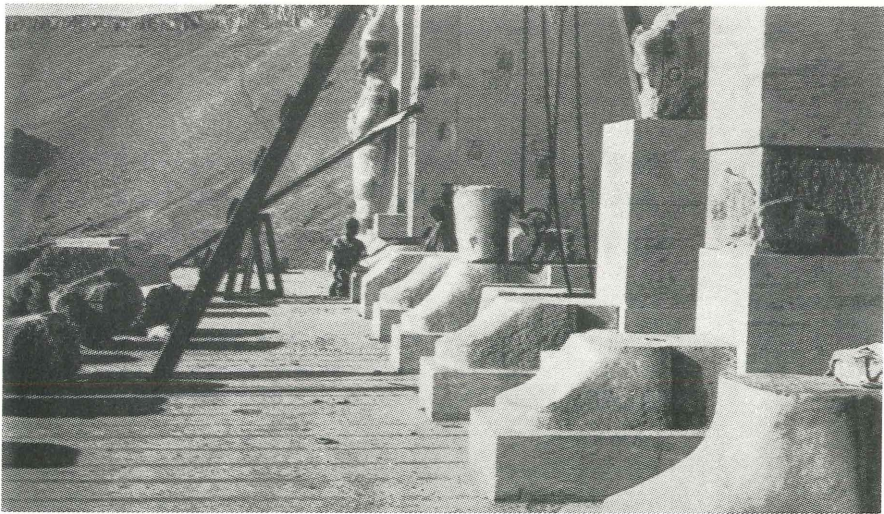

Fig. 76. De rij van Osirisbeelden opgesteld tegen pilaren op het derde terras van Hatshepsut's tempel.
I.L.N. 19-9-1964

op het zwaar beschadigde bovenste terras, dat — zoals uit de onderzoekingen bleek — niet bestond uit een door een dubbele rij zuilen omsloten open hof, (zoals getekend in de reconstructie, fig. 73), maar uit een hypostyle zaal. De resten der zuilen (fig. 76) (van twee verschillende groottes), de architraven (met hun inscripties), de daklijsten en stukken plafond, alsmede het regelmatig patroon der zuilbases wezen op een zaal, omgeven door een

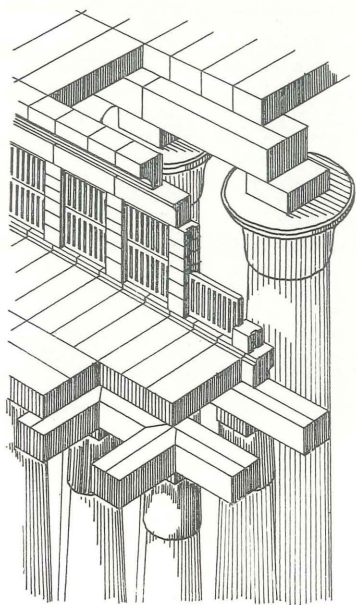

Fig. 77. Schets van de dakconstructie van een hypostyle zaal.

minstens viervoudige rij zuilen. Deze ontdekking wijst er op dat de eigenlijke tempel zich bevond op het derde en hoogste terras, met als middelpunt de herontdekte hypostyle zaal, waarachter zich een in de rotswand uitgehouwen kapel bevond. De facade van deze tempel bestond uit een rij van 26 Osirisbeelden, met het gezicht van koningin Hatshepsut. De pilaren waartegen deze beelden opgesteld waren (fig. 76), worden thans gereconstrueerd, na de grondige vernielingen die de facade onderging, toen na de dood van Hatshepsut haar naam en beeltenis het doelwit werden van Thutmosis III en ten tijde van Ichnaton's reformbeweging ook de pilaren — voorzien van Amon's naam — zwaar te lijden hadden van de ijveraars voor Aton.

Zoals reeds vermeld verwijderde Thutmosis III na de dood der koningin overal in het tempelcomplex haar naam en verving die niet door zijn eigen naam, maar door die van Thutmosis II. De reden van deze merkwaardige handelwijze is eerst ten gevolge van de Poolse onderzoekingen duidelijk

geworden. Men ontdekte namelijk tussen de tempels van Mentuhotep en Hatshepsut, iets dicht bij de rotswand gelegen, de ruïnes van een eigen tempel van Thutmosis III (fig. 75), die zich, op een natuurlijke verhoging gebouwd, ruim 3 meter boven het hoogste terras van Hatshepsut's tempel verheef. De tempel was oudtijds te bereiken via een 100 meter lange opgang, die van de lager gelegen voorhof bijna 20 meter omhoog leidde. Slechts

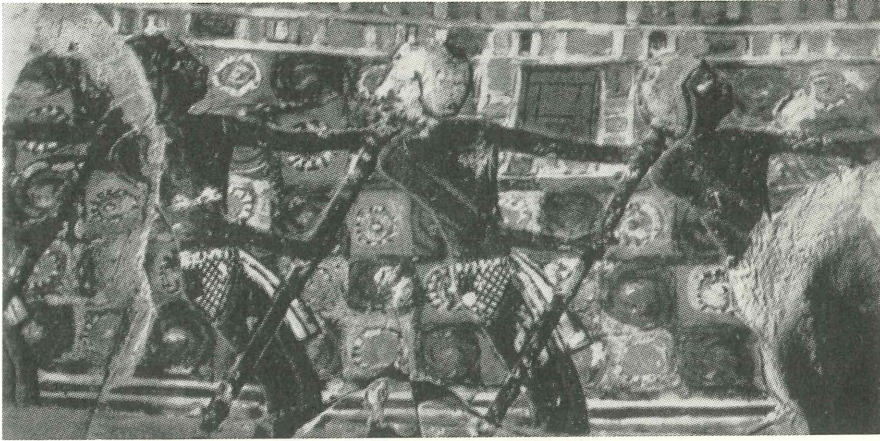

Fig. 78. Roeiers. Gedeelte van een fraai gekleurd en levendig relief uit de tempel van Thutmosis III te Dêr el-Bahri.

I.L.N. 19-9-1964

de rechtervleugel van de tempel is, zij het zwaar beschadigd, bewaard gebleven. Uit de wirwar van zuilen, zuilenbases, architraven-fragmenten van daklijsten e.d. liet zich een hypostyle zaal (fig. 77) reconstrueren, bestaande uit twee dwars op elkaar staande rijen grote zuilen (doorsnede ca. 1,30 m), aan de vier zijden omgeven door een dubbele rij kleinere zuilen (doorsnede ca. 90 cm), beide van het proto-dorische type, in de vorm van een veelzijdig prisma. De wanden van de zaal waren getooid met fraai gekleurde zeer natuurgetrouwe reliefs. Niet minder dan 6000 fragmenten daarvan zijn tot dusver aan het licht gekomen (fig. 78).

In de ruïnes kwamen voorts talrijke belangwekkende voorwerpen aan het licht: een geknielde figuur, vervaardigd uit zwart basalt, voorstellende Senmut, de architect van Hatshepsut's tempel en drie gaven, maar desondanks lege sarcophagen uit de Late Periode. Zeer verheugend was dat men in de ruïnes van deze tempel vele honderden brokstukken steen ontdekte, afkomstig uit de tempel van Hatshepsut, waaronder fragmenten van de rij Osirisstandbeelden, en o.a. een hoofd, getooid met de witte kroon van Boven Egypte. Voortgezette arbeid aan de blootlegging en reconstructie van Thut-

mosis's tempel maakt hierdoor tevens een steeds vollediger restauratie van de beroemde tempel van zijn voorgangerster mogelijk, waardoor het fraaie tempelcomplex van Dêr el-Bahri nog in betekenis zal toenemen.

(Dit overzicht berust op een artikel van L. DABROWSKI, "A famous temple re-examined: Queen Hatshepsut's temple at Deir el Bahari— and a hitherto unknown temple", verschenen in de "Illustrated London News" van 19 sept. 1964).

DE NEDERLANDSE EXPEDITIE NAAR DEIR 'ALLA, JORDANIË. SEIZOEN 1964

Voor de vierde maal trok eind vorig jaar een Nederlandse expeditie naar Deir 'Alla in Jordanië om het onderzoek op de ruïneheuvel te voltooien. Ook dit jaar werd zo veel als doenlijk was vastgehouden aan het gestelde doel van onderzoek ¹⁾, te weten de archeologische tijdrekening van de culturen die kort vòòr en kort na de binnenkomst van de Israëlieten in Palestina bestonden. Onder 'archeologische tijdrekening' wordt hier verstaan het verband leggen tussen voorwerpen uit de oudheid en de tijd waarin die voorwerpen gemaakt en gebruikt werden. De ruïneheuvel te Deir 'Alla leent zich bijzonder goed voor zo'n onderzoek. De mens, die daar in de oudheid leefde, heeft de sporen van zijn bestaan achtergelaten in een reeks opeenvolgende lagen klei, die de tijd markeren, de zgn. stratigrafie, en hierdoor wordt het ons mogelijk gemaakt om het verband te onderzoeken tussen tijdsverloop en ontwikkelingen van vorm van de gebruiksvoorwerpen. Het uiteindelijke doel is uiteraard om met het resultaat van dit onderzoek de omgekeerde weg te kunnen bewandelen, nml. om al of niet stratigrafisch gebonden vondsten, zoals b.v. graven, te kunnen dateren binnen een betrekkelijk korte periode.

Zoals gezegd, de tell Deir 'Alla leent zich uitstekend voor dit onderzoek, omdat daar een zeer fijne stratigrafische gelaagdheid wordt aangetroffen. Gedurende de eerste drie seizoenen, waarin het lagenpakket van de zgn. Vroege IJzertijd werd onderzocht (1200-900 v. Chr.), werd een hoeveelheid studiemateriaal bijeengebracht die ruimschoots voldoende is om het doel van het onderzoek te bereiken. Dit laatste seizoen was gewijd aan het onderzoek van de aan de IJzertijd voorafgaande periode, nml. de zgn. late Bronstijd (1600-1200 v. Chr.). Het was reeds bekend dat het lagenpakket voor deze periode veel dunner was dan dat van de vroege IJzertijd, zodat wij konden

1) Het gehele onderzoek is bekostigd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek te 's-Gravenhage. Vgl. voor de vroegere seizoenen *Phoenix* VI (1960), p. 14 v.; VII (1961), p. 86; VIII (1962), p. 144/5. Opgravingsrapporten vindt men ook in *Vetus Testamentum* X (1960), p. 386 v., XI (1961), p. 361 v., XII (1962), p. 378 v. en XIV (1964), p. 377 v., en 417 v.

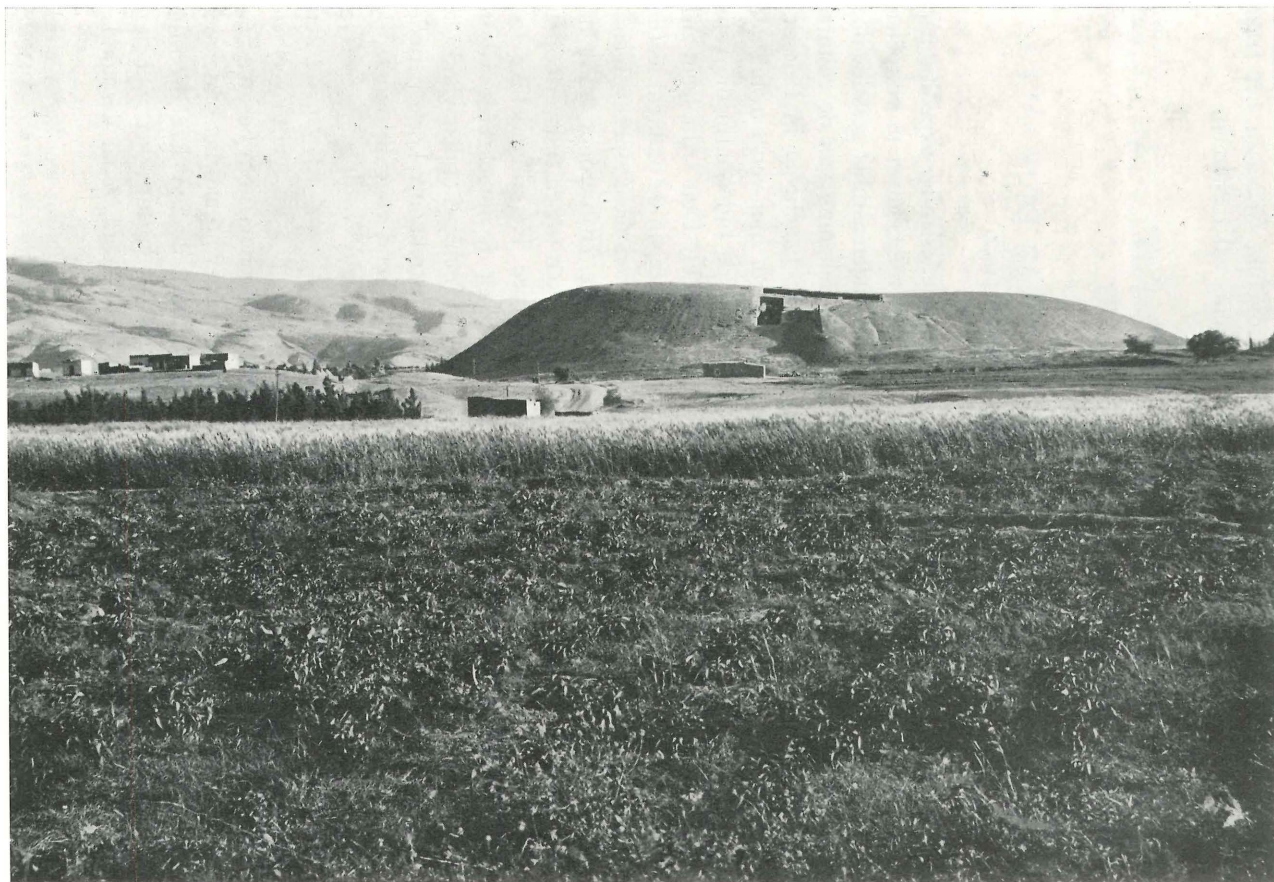

Fig. 79. Tell Deir 'Allā, in zuidelijke richting gezien.

Cliché Vetus Testamentum Vol. X 4 pl. 2

aannemen, dat een seizoen graven voldoende was om de gehele periode te onderzoeken.

Alvorens de resultaten van het seizoen 1964 te beschrijven moet ik op enkele algemene aspecten wijzen. Ofschoon het uiterlijk van de heuvel imposant genoeg is (de top van de heuvel ligt pl.m. 30 m boven het maai-veld) stond het van te voren wel vast, dat men er geen opzienbarende zaken in zou kunnen vinden. Zowel de ligging in het land, in het oostelijke Jordaandal bij de Zerqa (de Jabbok), als het klimaat konden niet doen vermoeden dat men hier in de oudheid bloeiende culturen heeft weten te scheppen (fig. 79). Het oostelijke Jordaandal heeft wel periodes gekend van bloei, zoals b.v. in de tijd van de Romeinse overheersing en in de tijd van de kruisvaarders, maar in deze gevallen werd de bloei veroorzaakt door de aanleg van grote irrigatiewerken, die alleen tot stand kunnen komen onder de leiding en in opdracht van politiek sterke machten, die mankracht en kapitaal ter beschikking hadden en een goed economisch bestel ontwikkeld hadden. Dit zijn zaken die men van de Kanaänieten en de vroege Israëlieten niet verwachten kan.

In het algemeen werden slechts de sporen verwacht van een niet bijster flourerende bevolking met een tamelijk vreedzaam bestaan in een voor mensen zeer onaantrekkelijk klimaat. Het dal kent gedurende de lange zomermaanden een gemiddelde dagtemperatuur die men overigens alleen in de woestijnen aantreft, en die de arbeid op het land vrijwel onmogelijk maakt, tenzij men op werkelijk grote schaal irrigatie toepast. De gezamenlijke inspanning van enkele dorpen in het dal zou niet voldoende zijn om zo'n irrigatiesysteem op te bouwen. Een deel van de bevolking zal dan ook een min of meer zwervend bestaan hebben geleid met de kudden kleinvee, die 's winters in het dal konden verblijven, en 's zomers de bergen introkken. Daarnaast kon men, vooral bij gunstige regenval in de maanden december tot april koren in de omgeving verbouwen.

Wanneer mensen uit de omgeving onze opgraving bezoeken en vragen of we goud vinden, dan wijs ik als antwoord vaak op het moderne Arabische dorpje en stel de wedervraag: 'als dat dorp door een aardbeving verwoest werd, zoudt U er dan gaan graven om al het goud er uit te halen?'

Geen 'goud' dus en geen voorwerpen, die — los van hun verband — als kunst in een museum kunnen worden getoond. Wel die voorwerpen die kenmerkend waren voor het alledaagse leven van de eenvoudige boer, en derhalve juist dat wat men ook elders zou kunnen aantreffen, en wat derhalve als materiaal voor deze studie kan dienen. Tot aan het laatste seizoen is alles uitgekomen zoals verwacht werd. Een dorpje werd opgegraven en in het voorlaatste seizoen bleek dat in het begin van de IJzertijd de

Fig. 80. Overzicht over de opgravingen, in noordwestelijke richting gezien, met geheel rechts de stenen muren, de cella op de voorgrond en de westelijke magazijnen op de achtergrond.

Cliché Vetus Testamentum XIV 4 pl. II

heuvel geregeld bezocht werd door een groep smeden, die 'half-nomaden' waren en die contacten hadden met de Filistijnen. Het vinden van deze sporen van een groep smeden is voor het verstaan van bepaalde Oud-testamentische gegevens van belang. Er ligt nml. een gedeeltelijke verklaring in voor het feit dat koning Salomo in de buurt van Deir 'Alla ('tussen Sukkot en Zaratan') de koperen ornamenten van zijn tempel liet vervaardigen. In het voorjaar van 1964 werden bij een tell op tien km. afstand van Deir 'Alla in graven een aantal bronzen vaten gevonden, die dateren uit de zelfde periode en die ons zeer waarschijnlijk een indruk kunnen geven van het vaatwerk, dat in Salomo's tempel te Jerusalem gebruikt werd. Op grond van een reeds eerder gereedgekomen proefgraving in vroegere lagen werd aangenomen, dat de ruïnes op een natuurlijke heuvel lagen, en dat de lagen uit de zgn. late Bronstijd in één seizoen konden worden onderzocht. Vast stond dat de oudste bewoning omstreeks 1600 v. Chr. was begonnen en dat deze cultuurperiode ter plaatse geëindigd was in een volkomen verwoesting door brand. Voorts waren reeds de sporen van een klein heiligdom bekend en enkele resten van een, door aardbeving verwoeste, priesterwoning. Het einde kon gesteld worden op pl.m. 1200 v. Chr., waarna de smeden op het toneel verschenen.

Dit jaar werd eerst nauwkeurig de overgang van de twee culturen onderzocht. Daarbij deed zich al spoedig de eerste van een reeks onverwachte situaties voor. Een groot brok verbrande kleimuur, dat reeds in het voorlaatste seizoen ontdekt was, en uit het op te graven lagenpakket uitstak, werd aangezien voor puin van de verwoeste stad uit de late Bronstijd. Bij het dieper graven in deze ruïne verdween echter de door brand veroorzaakte rode kleur van de kleitichels, en de onderste delen van de muur waren niet verbrand. Met een scherpe lijn kon in de stratigrafie worden aangegeven op welk moment de smeden met hun activiteiten te Deir 'Alla waren begonnen; zij leefden tussen de ruïnes van de late Bronstijd. Maar nadat er reeds een halve meter dikke laag klei door de werkzaamheden van de smeden op de heuvel was ontstaan, verbrandde een grote stapel brandhout, die gereed lag om er ovens mee te stoken, en dit vuur deed de nog boven het oppervlak uitstekende ruïnes uit de late Bronstijd rood verbranden.

Hier hebben we dus een nogal gecompliceerde stratigrafische situatie, waarbij een in de vroege IJzertijd ontstaan lagenpakket bestaat uit materiaal dat afwisselend uit de IJzertijd en de late Bronstijd afkomstig is. De hieruit resulterende vermenging van aardewerkfragmenten uit twee verschillende cultuurperiodes maakt dit materiaal dan ook vrij waardeloos voor het chronologische onderzoek.

De tweede verrassing was de ontdekking dat de ruïne waarvan alleen de

bovenste tichellagen verbrand waren behoorde tot een mislukte poging om de door aardbeving en brand verwoeste nederzetting die aan de smedenlaag voorafging, weer op te bouwen. Waarom men de herbouwpoging staakte, is nog niet helemaal duidelijk geworden, maar wel staat vast dat nog voordat men er toe gekomen was om tussen de muren-in-opbouw de vloeren ietwat vlak te maken, er een brand woedde, die door een aardbeving kan zijn veroorzaakt. In deze laag werden kleine groepen aardewerk, vaak in vrij goede staat, aangetroffen.

Er zijn enkele sporen gevonden van tijdelijke hutten die gebruikt werden voordat men er toe overging de opbouw met kleitichels ter hand te nemen. De zelfde groep mensen, de overlevenden van een grote aardbevingsramp, groeven in de ruïnes van de cella, waarschijnlijk met het doel om in de tempel verloren gegane voorwerpen terug te vinden.

Onder dit klei-puin van de herbouwpoging vonden wij overal een dik pakket, bestaande uit vrij zware en door en door verbrande kleimuren. Toen begon het ook duidelijk te worden, dat wij niet met een gewoon plattelands stadje van de late Kanaänieten te maken hadden, maar met een groot en voor die streek zeer belangrijk heiligdom. Het heiligdom was in zijn dagen belangrijk genoeg om de Egyptische koningin Taousert er toe te brengen, een geschenk te zenden, een faïence vaas waarop haar cartouche was aangebracht. In zwaar door de brand beschadigde staat werd deze vaas door de expeditie in de cella teruggevonden. In het vervolg van de opgraving bleek echter, dat het heiligdom niet gesticht was op de top van een natuurlijke kleiheuvel, maar op een kunstmatige, van klei opgeworpen heuvel. Op deze heuvel werd een podium van kleitichels gebouwd, waarop de cella stond, met muren van vijf rijen tichels dikte. Aan de oost- en westzijde werd de cella omgeven door bijgebouwen, waarvan de muren ongeveer een meter dik waren (fig. 80). Het heiligdom zelf had een plat dak, met balken van palmhout. Eén van de aan de westzijde tegen de cella aangebouwde kamers had een schuin aflopend dak. De kamer had geen verbinding met de cella. Men kwam er in vanuit een gang aan de westzijde, en er was een reeks van drie houten treden die leidde naar de deur. De vloer van deze kamer lag lager dan die van de cella, en de verdere kamers aan de westzijde lagen nog lager. De meeste van deze kamers lagen vol gebroken aardewerk (fig. 81), verbrand meubilair etc., dat zowel op de vloer als midden in het puin van de muren werd aangetroffen. Voor zover dat kon worden nagegaan stortten de noord-zuid lopende muren om naar het westen. De muur van de cella spleet in de lengte door, en stukken van het dak werden in de spleet aangetroffen. Wij konden verder nagaan dat de brand uitbrak nadat de muren waren omgestort, wij vonden scheuren in de grond die tijdens de ramp

Fig. 81. Vaatwerk uit de westelijke magazijnen.

Fig. 82. Aardewerk uit de kamers IX en X.

Clichés Vetus Testamentum XIV 4 pl. IIIa en VIb

moeten zijn ontstaan (scheuren in de grond die ophouden op vloerniveau en niet doorlopen door de puinlagen) en op grond van deze en dergelijke waarnemingen kunnen wij aannemen dat de nederzetting door een aardbeving werd verwoest, waarop brand uitbrak.

Deze aardbeving moet een totale verwoesting hebben veroorzaakt. Bij de herbouwpoging volgde men slechts in enkele gevallen het verloop van de oude muren, die trouwens door de brand te brokkelig waren geworden om als stevige kleibasis te kunnen dienen. Nu het vaststaat dat de grote ramp niet door een vijandelijke aanval werd veroorzaakt is er weinig reden om het mislukken van de herbouwpoging aan een overval te wijten. Eerder kan men denken aan een tweede aardstok, die enige tijd later plaats vond. Tussen de beide rampen haalde men een oogst van het land. In de laatste fase vonden wij een aantal graansilo's met verbrand graan. De bovengenoemde cartouche van koningin Taouset, gevonden op de vloer van de cella, leert ons dat de verwoesting na 1200 v. Chr. plaats vond. Veel later kan het niet geweest zijn, omdat de gehele traditie van het heiligdom nog de typische kenmerken van de late Bronstijd heeft, die dan te Deir 'Alla vrij lang zou hebben doorgewerkt, en elders in Palestina reeds niet meer gevonden wordt.

Verder onderzoek in de diepere lagen onmiddellijk naast de cella leerde ons dat een stenen muur, die wij reeds in een vorig seizoen hadden ontdekt, niet deel was van een stadsmuur, maar in een vroegere fase als noordelijke wand van het heiligdom had gediend. De vraag deed zich nu voor wat er met de stadsmuur was gebeurd. Op enkele plaatsen ontgroeven wij daarom de helling van de heuvel uit de late Bronstijd, die begraven was onder puin uit latere periodes. Toen bleek dat er nooit een stadsmuur was geweest; het heiligdom lag open en bloot op zijn kunstmatige heuvel, hoog uitstekend boven zijn omgeving en zichtbaar in wijde omtrek. Wij hebben hier dus niet te maken met een stadje en lokaal heiligdom, maar met een groot, open heiligdom, dat met z'n bijgebouwen en woningen van de priesterschap een geheel vormt, en dat niet tot één plaats behoort. Eerder hebben wij te maken met een heiligdom dat toebehoorde aan een of meer stammen van veenomaden, wier weidegronden in wijde omtrek lagen.

Een ander verrassend gegeven, dat licht werpt op het belang van dit heiligdom, is, dat het zijn eigen, waarschijnlijk alfabetisch, schrift had. Teneinde stratigrafisch verband te leggen tussen drie in 1962 ontgraven kamers ten oosten van de cella en het eigenlijke opgravingsgebied, moest een sleuf worden gegraven langs de noordelijke helling van de tell. In deze sleuf vonden wij eerst een aan de oostzijde tegen de cella gebouwde kamer, daarna een binnenplaatsje, en vervolgens twee deels ondergronds gelegen kamers,

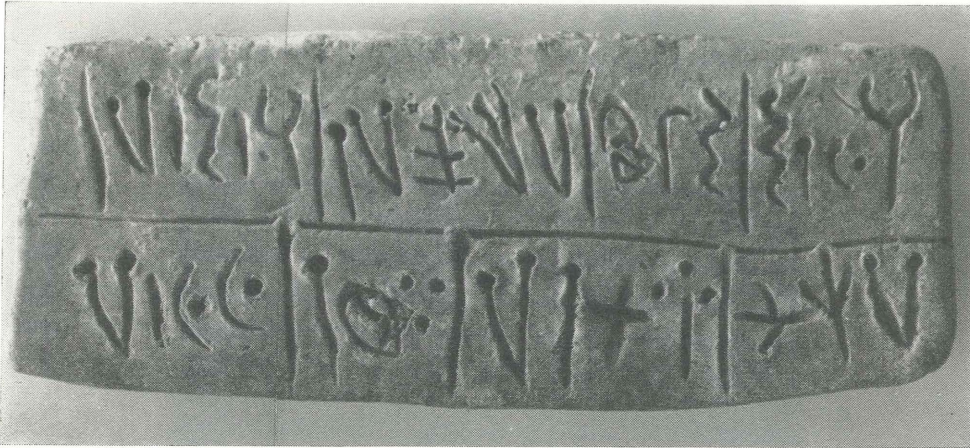

Fig. 83. Een der kleitabletten gevonden te Deir 'Allā, op natuurlijke grootte (Nr. 1440, 13 × 5 × 2 cm).
Cliché Vetus Testamentum XIV p. 378 pl. 1

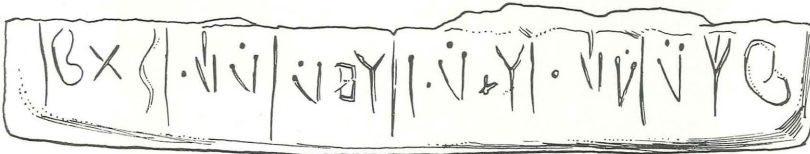

Fig. 84. Tablet no. 1449, waarvan alleen een zijkant gaaf is bewaard.

Fig. 85. Tabletten voorzien van rijen gaatjes; als een vorm van administratie?
Cliché Vetus Testamentum XIV 4 pl. Va

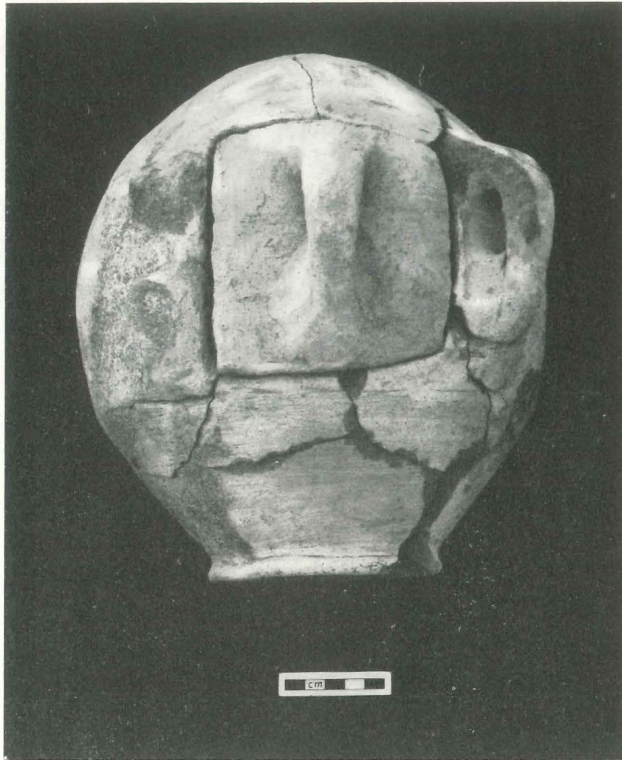

Fig. 86. Pot, van boven gesloten, maar voorzien van een met deksel afsluitbare opening in de zijkant.

Cliché Vetus Testamentum XIV 4 pl. Xb

waarin met een grote hoeveelheid tempelvaatwerk (fig. 82), albasten vaasjes, rolzegels en andere kleine voorwerpen, drie met een tot nu toe onbekend schrift beschreven kleitabletten werden gevonden (fig. 83, 84). De kamers waren bij de zelfde gelegenheid als de cella verwoest, de tabletten dateren derhalve van ca. 1200 v. Chr. Het lijkt weinig twijfel dat zij te Deir 'Alla geschreven zijn. Een vierde tablet werd gevonden dat door de schrijver, toen het nog in weke toestand was, werd samengeknepen, blijkbaar omdat er een fout op gemaakt was. In de zelfde kamers vonden wij nog 8 tabletten die met rijen gaatjes waren voorzien, mogelijk een vorm van administratie (fig. 85).

Uit een en ander kunnen wij opmaken, dat het heiligdom inderdaad een belangrijke rol speelde in de geschiedenis van die dagen. De hier gevonden rolzegels uit Noord Syrië, de uit de Mycense wereld geïmporteerde vaasjes,

uit Egypte gekomen faïence, albast en scarabaeën wijzen er op, dat dit heiligdom een eersterangs plaats had in Palestina.

De enige sporen van wapentuig in deze ruïnes waren fragmenten van een 'schubbenjak', gevonden in de cella zelf. Nergens werden er stenen projectielen of bronzen pijlpunten e.d. gevonden, en het einde is dan ook niet machtsovername, maar een 'godsoordeel', de aardbeving geweest.

Er blijven nu genoeg vraagstukken over die alleen door verder graven opgelost kunnen worden. Voor de ontcijfering van het schrift moet men meer schrift hebben dan drie tabletten bevatten. Nu kan de situatie gunstig zijn voor het vinden van meer tabletten, omdat deze tabletten, voor zover ze door de brand zijn geraakt, gebakken zijn. Het is nml. niet waarschijnlijk dat de priesters de gereed gekomen tabletten na het beschrijven lieten bakken. De ongebakken tabletten blijven, mits droog bewaard, hard genoeg om bakken overbodig te maken. Dan zijn echter alleen die tabletten die min of meer rood gebakken zijn door de brand, in de ruïnes bewaard gebleven. Wat buiten de brand bleef is naderhand door het door de tell siepelende regenwater tot onherkenbare kleipap opgelost.

Voorts zijn er nog allerlei vragen betreffende de aanleg van het heiligdom, waarvan de ingang nog niet is gevonden. Er zijn geen godenbeelden ontdekt, zelfs geen terracottabeeldjes, maar wel potten van aardewerk, die van boven dicht zijn, maar een opening hebben in de zijkant, die met een deksel werd afgesloten (fig. 86). In deze potten werden geen aanwijzingen voor het gebruik ervan gevonden, maar tot nu toe zijn zij uniek van vorm en ze moeten wel een functie hebben gehad in de dienst van het heiligdom. Eén werd in de cella zelf gevonden.

Al met al is het duidelijk, dat er in dit heiligdom nog veel gegevens verborgen zijn, die ons waardevolle inlichtingen kunnen verschaffen over het gebied, dat door de stammen Ruben en Gad bewoond zou worden.

H. J. FRANKEN

Reeds nu kan medegedeeld worden dat in het voorjaar van 1965 in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden een tentoonstelling zal worden georganiseerd, waarin een beeld gegeven zal worden van de doelstellingen, werkwijzen en resultaten der Nederlandse Opgravingen o.l.v. Dr. H. J. Franken, te Deir 'Alla (Jordanië).

EGYPTISCHE LEVENSWIJSHEID IV

Straf rechtvaardig. De koning moet een goed rechter zijn. „Hoed u er voor, op onrechtvaardige wijze te straffen. Dien (zelf) geen slagen toe, dat past u niet. Straf door degenen, die slaan... Daardoor zal het land goed gegrondvest zijn. God kent de misdadiger. God slaat de zonde tegen hem in het bloed” (Leer voor Merikare). De bedoeling schijnt te zijn: Laat de straf over aan God. Dezelfde gedachte komt voor in de wijsheid van Ani, waar iemand aangeraden wordt, zich zelf niet te wreken. „Haast u niet, aan te vallen wie u aanvalt. Laat hem over aan God. Klaag hem dagelijks aan bij de doorluchte god. De dag van morgen is als het heden. Zie naar dat wat God doet. Hij maakt vuil degene, die u vuil maakt” (Ani VIII. 13-16). Vgl. Deuteronomium 32 : 35 en Romeinen 12 : 19. Iemand moet alleen procederen tegen de werkelijk onrechtvaardige. „Procedeer tegen degene, die tegen u overtreden heeft, ofschoon God de rechtvaardige oordeelt, wanneer zijn doodslot komt, om hem te halen” (Ani VII. 11-12). Straf, als er reden voor is. „Straf terwille van het volmaakte onderrichten (om bestwil). Zonde wordt gegrepen, totdat het voorbeeldige blijft. Wat betreft een geval anders dan vanwege boosheid (d.w.z. ten onrechte straffen), dat is maken, dat een klager rebel wordt” (Ptahhotep, spreuk 36). Wanneer iemand ten onrechte gestraft wordt, maakt hem dat recalcitrant.

Laat u niet meeslepen door uw hartstochten. Het ideaal van de wijze is dat van de mens, die zich zelf beheerst, die rustig en weloverwogen zijn weg gaat. Hij laat zich niet beïnvloeden door opwellingen. Als ge met iemand samen zijt, maak u dan vrienden, zoals een standvastige die krijgt. Elke standvastige, die zijn bevelen niet laat beïnvloeden door zijn hartstochten (letterlijk, die niet zijn spreken omwendt door zijn buik), hij wordt vanzelf een bevelhebber. Men heeft respect voor hem overeenkomstig zijn prestige... Een hart, dat luistert naar zijn hartstochten, zal de afschuw van hem stellen in plaats van zijn bemindheid... Groot is een hart, dat God geeft, maar wie zich overgeeft aan zijn hartstochten behoort toe aan de duivel (letterlijk, vijand)” (Ptahhotep, spreuk 14). „Iemand, die aan opwellingen toegeeft, zal er berouw van hebben” (Ptahhotep, slot spreuk 25). „Onderdruk uw opwellingen en sluit uw mond, dan zal uw beleid onder edelen geheel juist zijn bij uw heer” (Ptahhotep, regel 618-620). De wijsheid van Ani waarschuwt tegen vlagen van woede. „Maak u zelf niet gereed tegen een ander in uw hart. Hoed u voor u zelf. Het is God een gruwel, meegesleept te worden door woede. Oefen die niet uit” (Ani II. 12). Men moet niet militant optreden. „Trek er niet op los tegen velen. Gij ondervindt van hen,

dat zij recruteren om te strijden met slagen. Kom niet in hun nabijheid. Wees verre van hen. Houd u vrij van hun onaangename houding, opdat gij niet tot de rechters gebracht wordt na het zoeken van een getuigenis. Houd u verwijderd van vijandige mensen. Laat uw hart zwijgzaam zijn. Sla geen leger. 'Ik weet het niet' wordt niet geplaatst onder de dwazen (Het is verstandig te doen of ge van niets weet). Gedachten worden niet genomen. Zij worden niet gebonden". („Die Gedanken sind frei". Denken moogt ge wat ge wilt. Daardoor krijgt ge geen moeilijkheden, als ge maar niets zegt, waarom men u beschuldigen kan) (Ani VIII. 16-20). Het Spreukenboek veroordeelt drift: „Een driftig mens zal twist verwekken, maar de lankmoedige stilt de strijd" (Spr. 15 : 18).

Gedraag u niet boven uw stand. Iemand moet zich niet dringen op een hogere plaats dan hem toekomt. Bij bepaalde gelegenheden moet men de juiste rangorde bewaren en een hogere een belangrijker plaats in laten nemen. „Indien gij in een bureau zijt, gedraag u volgens uw rangorde, die u is toegewezen op de eerste dag. Bega geen overtreding, zodat ge afgewezen wordt. Verstandig is hij, die aangediend binnenkomt. Ruim is de plaats van hem, die uitgenodigd wordt. Het bureau werkt volgens vaste regel. Alle beleid is in overeenstemming met de norm. Het is god, die de plaats bevordert. Niets wordt uitgemaakt door het geven van de arm (variant: Men vindt geen baat bij zijn eigen werkzaamheid.)" (Ptahhotep, spreuk 13). De situatie, die hier getekend wordt, kan b.v. betrekking hebben op de vizier, die zitting houdt in zijn bureau. Hogere en lagere ambtenaren verschijnen voor hem, om verslag uit te brengen. Het protocol wijst aan, wie er aan de beurt is. Daaraan moet men zich stipt houden en niet trachten op te schuiven naar een voornamere plaats, dan men toegewezen heeft gekregen. „Vestig uw oog op uw positie, hetzij deze laag of hoog is. Het is niet goed, zich naar voren te dringen. Betreed de plaats van uw rang. Laat u er niet op voorstaan. Blijf staan in de positie, die u toekomt" (Ani VIII. 10-11).

Gun u ontspanning op zijn tijd. De Egyptische levenswijsheid is nuchter genoeg, om te weten, dat de boog niet altijd gespannen kan zijn. „Verkort de tijd van de ontspanning niet. Het is een afschuw van de ka, zijn tijd te bederven. Doe geen afbreuk aan (de tijd, die) resteert na (het werken voor) het dagelijks brood, boven het zorgen voor uw huishouding (gezin). Geef u over aan ontspanning, wanneer ge genoeg verdiend hebt. Rijkdom baat niet, wanneer het (hart) geërgerd is. Houd op met het inrichten van een huishouding" (Ptahhotep, spreuk 11). Na het werk voor het onderhoud van het gezin, moet men er ook wat vertier af durven nemen. Maar iemand moet nu

niet in het andere uiterste vervallen en de gehele dag pret maken zonder te werken. „Degene, die de gehele dag serieus is, kan geen vrolijk ogenblik doorbrengen. Wie de gehele dag lichtzinnig is, kan geen huisgezin onderhouden” (Ptahhotep, spreuk 25). Het „carpe diem” van de harpistenliederen komt ook in de wijsheid voor: „wees vrolijk, zolang ge leeft” (Ptahhotep, spreuk 34). De spreukendichter zegt: „Een vrolijk hart doet het lichaam goed, maar neerslachtigheid doet het gebeente verdorren” (Spr. 17 : 22).

Tegen zelfverheffing. Normatief voor het ethos van de wijsheid is de figuur van de stille in den lande, de zwijgende, die de minste weet te zijn tegenover de bruuw. Bescheidenheid is een hoofddeugd. Het tegendeel is de heetgebakerde, die zich bij elke gelegenheid doet gelden. Met hem loopt het verkeerd af, terwijl de eenvoudige gezegend wordt. „De hete in de tempel is als een boom, die in het bos gegroeid is. In een ogenblik verliest hij zijn takken en hij vindt zijn einde in de havenplaats. Ver van zijn plaats wordt hij in het vlot weggedreven en de vlam is zijn graf. De ware bescheidenen, als hij zich afzijdig houdt, is als een boom, die in een tuin groeit. Hij is groen en verdubbelt zijn vruchten. Hij staat tegenover zijn eigenaar. Zijn vruchten zijn zoet, zijn schaduw is aangenaam. Hij vindt zijn einde in de tuin” (Amenemope, spreuk 4). De vergelijking met de twee bomen komt ook voor in Psalm 1 en Jeremia 17 : 5-8. Men moet zich onthouden van grootspraak. „Zeg niet: ‘Ik heb een sterke superieur gevonden, nu kan ik iemand in uw stad schade berokkenen’. Waarlijk gij kent niet de gedachten Gods, en dus kunt gij ook niet de dag van morgen kennen. Plaats u in de armen van God, dan zal uw bescheidenheid hen (uw tegenstanders) reeds schaden” (Amenemope, spreuk 21). Iemand moet niet al te trots zijn, maar ook niet al te timide, want dan neemt men een loopje met hem. „Laat uw hart niet hoog zijn, opdat het niet vernederd worde, maar zwijg ook niet, opdat ge niet onder de voet gelopen wordt” (Ptahhotep, spreuk 25). Het eerste deel van deze spreuk doet denken aan bijbelwoorden als Lucas 18 : 14, „Want een ieder, die zich zelf verhoogt, zal vernederd worden”, en Spreuken 16 : 18, „Hoogmoed komt voor de val, hooghartigheid, voordat men struikelt”. In het tweede gedeelte wordt de wijsheid zijn eigen principe ontrouw, want „de zwijgende” geldt steeds als ideaal. De bedoeling van de spreuk is echter, dat men het „zwijgen”, de toegevendheid ook weer niet moet overdrijven. De wijsheid zoekt het juiste midden. Ook de deugd moet niet overdreven worden. Men moet niet te serieus en niet te lichtzinnig zijn (Ptahhotep, spreuk 25). De wijsheid van Ani zegt: „Laat uw voortreffelijkheid niet te veel zijn” (Ani IX. 13-17) en komt daarin overeen met Prediker 7 : 16, „Wees niet al te rechtvaardig”.

Vcorspoed mag iemand niet trots maken. Hij heeft geen reden, zich

daarop te beroemen, want het is een gave van God. Hij mag er zich vooral niet op laten voorstaan ten koste van een minder bedeelde. „Indien gij ploegt en het groeit op het veld, dan heeft God gemaakt, dat het groot is bij u. Wees niet groot in het pochen daarover. Verhef u niet ten koste van wie niets heeft. Maak geen ophef naast uw verwanten. De bescheidene dwingt zeer veel respect af. Iemand van karakter, die rijk is, hij neemt (d.w.z. heeft succes) als een krokodil in de raad. Verhef u niet ten koste van de kinderloze. Verlaag u niet door u er op te beroemen. Er is menig vader in verdriet en een moeder, die gebaard heeft, dan wie een ander gelukkiger is. Het is de eenzame, die door God wordt grootgebracht. De eigenaar van familie volgt, wanneer (zijn familie) het vraagt (hij moet steeds voor zijn kinderen in de weer zijn)” (Ptahhotep, spreuk 9).

Anchsjesjonq verwerpt de trots: „De ellendige, wiens trots groot is, diens stank verbreidt zich. De aanzienlijke, wiens trots gering is, diens lof verbreidt zich”. Zo zegt ook het Spreukenboek: „Spotter is de naam van een overmoedig, vermetel mens, die handelt in overmaat van trots” (Spr. 21 : 24). „De hoogmoed eens mensen zal hem vernederen, maar de nederige zal ere verwerven” (Spr. 29 : 23).

De religieuze achtergrond van de wijsheid. „De vreze des Heren is het begin der kennis” (Spreuken 1 : 7). Hoewel dit niet overal ipsis verbis wordt gezegd, wordt de levenshouding van de wijze door zijn relatie tot God bepaald. Hij weet van zijn afhankelijkheid. Dit bevrijdt hem van een zekere krampachtigheid. Hij leeft rustig, ontspannen, in overgave. Op succes beroemt hij zich niet, want hij weet, dat voorspoed een gave van God is.

Over cultische plichten wordt slechts zelden gesproken. „Vier het feest van uw god, herhaal zijn getijden. De god is toornig, wanneer hij verwaarloosd wordt. Breng getuigen aan, wanneer gij offert, zodra gij het doet. Wanneer men komt, om uw geschenk te zoeken, laat hem (de getuige) u plaatsen op de lijst (van de gebrachte offers). Als de tijd daar is, komt men wel, om uw gave te zoeken. De god zal de naam verhogen van degene, die het doet. Zang, dans en wierook zijn zijn voedsel, verering te ontvangen is zijn bezit. De god heeft ze gemaakt, om zijn naam te verhogen, maar de mens is het, die er dronken van wordt” (Ani III. 3-9). De offeraar moet zijn cultische plicht vervullen. Na een offer gebracht te hebben, moet hij zich in tegenwoordigheid van getuigen op de tempellijst laten plaatsen. Dit geldt als bewijs, dat hij zijn aandeel in de eredienst heeft bijgedragen. De god leeft van geestelijk voedsel, maar de mens niet, die heeft stoffelijke spijs en drank nodig.

Ook op een andere plaats beveelt de wijsheid van Ani het brengen van

offers en het betonen van eerbied aan de godheid aan. „Offer aan uw god. Hoed u voor wat hij verafschuwt. Doorgors zijn wezen niet. Schrijd niet vrijuit tot hem, nadat hij verschenen is. Nader hem niet, om hem te dragen. Onderzoek de heilige boeken niet. Hoed u er voor, dat hij meer geeft dan zijn bescherming. Zie met uw oog op zijn wijze van toornen en vereer zijn naam. Hij geeft macht aan ontelbare beelden. Hij maakt groot wie hem groot maakt. De god van dit land behoort toe aan de zon in de hemel, maar zijn beelden zijn op aarde. Wierook wordt gegeven als hun (van de goden) dagelijks voedsel. De heer van de opgang wordt gesterkt” (Ani VII. 12-17). De mens mag het geheime wezen van God niet pogen te doorgronden. Wanneer zijn cultusbeeld in een processie verschenen is, moet men het niet te dicht naderen, b.v. voor het vragen van een orakel. Onwillekeurig denkt men hier aan het verbod, de ark van Jahweh aan te raken. Het cultusbeeld van de god functioneert pas, wanneer de ba-macht van de god er zich mee verenigt heeft. Uit het ritueel van Edfoe is bekend, dat daartoe strekkende ritens uitgevoerd werden. Uit de laatste regels blijkt, dat men vooral aan de zonnegod heeft gedacht, die van oudsher een primaat had boven de andere goden.

Het religieuze element van de wijsheid is evenwel niet gelegen in de vermelding van afzonderlijke godsdienstige verrichtingen, maar is de ondertoon en de motivering van de ethiek. Zo is het ook in het bijbelse Spreukenboek, waar slechts een enkele maal offers worden aanbevolen (Spr. 3 : 9), maar waarin er voortdurend op gewezen wordt, dat de aanbevolen levenshouding aan God welgevallig is.

De bergrede stemt, althans wat de vorm betreft, in menig opzicht overeen met de wijsheidsleer, b.v. wat betreft de waarschuwing tegen bezorgheid: „Maakt u dan niet bezorgd tegen de dag van morgen, want de dag van morgen zal zijn eigen zorgen hebben; elke dag heeft genoeg aan zijn eigen kwaad” (Mattheüs 6 : 34). In de wijsheid van Ptahhotep lezen wij: „Laat na, u zorgen te maken als mens. God straft met het gelijke (als ge u zorgen maakt, dat ge tekort komt, dan zal God u met gebrek straffen). Wanneer iemand denkt er door te leven, dan is hij zonder brood op de mond... Wanneer iemand denkt: ‘Ik zal daardoor verzadigd zijn’, dan mist hij het brood van aanzienlijken. Wanneer iemand denkt, een ander te beroven, dan komt hij er toe gegeven te worden aan iemand, die hij niet kent. Menselijke bezorgdheid heeft nooit succes gehad. Het is het bevel van God, dat geschiedt. Denk er aan, te leven in tevredenheid; wat zij (de goden) veroorzaken, komt van zelf” (Ptahhotep, spreuk 6). Het heeft geen zin, u bezorgd te maken. Ge kunt u niet afdoende wapenen tegen toekomstig gebrek. God leidt immers uw leven zoals Hij dat wil. „De mens wikt, God beschikt”. „Het hart des mensen overdenkt zijn weg, maar de Heer bestiert zijn gang”

(Spreuken 16 : 9). Een dergelijke gedachtegang treffen wij ook aan in de wijsheid van Amenemope: „Ga niet slapen, terwijl gij bezorgd zijt voor de dag van morgen. Hoe is de dag van morgen des anderen daags? De mens weet niet, hoe de dag van morgen zijn zal. God is in zijn voortreffelijkheid, terwijl de mens in zijn gebrekkigheid is. De dingen, die een mens denkt, spoeden zich (in de ene richting) voort en de daden Gods spoeden zich (in de andere richting) voort. Denk niet: 'Ik heb geen zonde'... De zonde behoort toe aan God, hij is verzegeld onder zijn vinger. Er is geen voortreffelijke in de hand van God, want er is geen gebrekkigheid voor hem. Wie zich inspant, het voortreffelijke te zoeken, lijdt in een oogwenk schade. Wees vast in uw hart en versterk uw hart. Stuur niet met uw tong. De tong van de mens is wel de stuurriem van het schip (vgl. Jacobus 3 : 3 en 4), maar de heer van het al is zijn piloot (de man met de peilstok op de voorplecht, die aanwijst, hoe er gestuurd moet worden)” (Amenemope, spreuk 18). Maak u geen zorgen voor morgen, want God leidt uw leven toch heel anders dan ge denkt. Bij het overwegen van 's mensen betrekkelijkheid tegenover Gods volkomenheid breekt ook zondebesef door. Dit is een zeldzaamheid in de Egyptische godsdienst, want door de schuld te belijden wordt deze gefixeerd. Men poogt eerder, zich te rechtvaardigen door zonde te ontkennen, zoals in de bekende „negatieve confessie” van Dodenboek 125. Ook in de bijbelse wijsheid is zondebesef uitzondering, zoals in Spreuken 20 : 9, „Wie kan zeggen: 'Ik heb mijn hart zuiver gehouden, ik ben rein van mijn zonde?’”. Het schijnt, dat in spreuk 18 van de wijsheid van Amenemope gezegd wordt, dat de mens wel móét zondigen, omdat hij de normen voor het handelen niet kent, die uitsluitend bij God berusten. Woorden en gedachten van de mens vermogen niet veel. De mens is immers toch aangewezen op de leiding van God, zoals de stuurman van een schip zich te richten heeft naar de aanwijzingen van de piloot op de voorplecht.

Spreuk 22 van de wijsheid van Amenemope adviseert kalm te blijven tegenover een twistzieke tegenstander. Als argument wordt gebruikt: Ge weet niet, hoe het morgen zijn zal, laat het aan God over. „Ge kent immers toch niet het beleid van God. Gij schaamt u niet op de dag van morgen. Woon in de hoede van God, dan zal uw zwijgen hen (uw tegenstanders) omver werpen”. De voor de wijsheid kenmerkende levenshouding wordt aanbevolen: Niet zelf beslissen, niet op de gang van zaken vooruitlopen. Men kan de dag van morgen toch niet voorzien. Daarom is het goed, zich vol vertrouwen op God te verlaten. „Men weet niet wat gebeuren zal, wanneer men aan morgen denkt” (Ptahhotep, spreuk 22).

Men moet niet angstig zijn voor de veiligheid van zijn bezit. „Wees niet bekommerd, wanneer gij bezit hebt. Tob niet, wanneer gij bezit hebt”.

Men kan niet op zijn rijkdom vertrouwen in plaats van op God. „Spreek niet: 'Ik heb deze zaak in mijn bezit, ik wil God noch mensen langer dienen' ". „Alle succes ligt in de hand Gods". „Allen zijn in de hand van het noodlot God". De mens wikt, God beschikt: „Anders de beschikkingen Gods dan de gedachten des mensen". Uit deze citaten uit de wijsheid van Anchsjesjonq blijkt, dat de opvattingen nog dezelfde zijn als van de oudere boeken, ook wat betreft het religieuze karakter. „Word niet moede tot God te bidden; deze heeft zijn ure, waarop hij de schrijver verhoort".

J. ZANDEE

BARD-E-NECHANDEH, EEN HEILIGDOM VAN AHURA-MAZDA

In het voorjaar van 1964 onderzocht de bekende iranist Dr. ROMAN GHIRSHMAN, op aanwijzing van een ingenieur der Anglo-Iraanse Olie-maatschappij, die reeds in 1948 de aandacht op deze ruïneheuvel had gevestigd, Bard-e-Nechandeh. Deze vindplaats bevindt zich tussen de uitlopers van het Zagros-gebergte, op een afstand van 23 km van het olieveld van Masjid-i-Solaiman, ca. 700 meter boven het zeeniveau, en omvat een drietal ruïnes, resp. van een paleis, een woonkwartier en een heiligdom. Het laatste was het doelwit van Dr. GHIRSHMAN's expeditie. Het bevindt zich op een terras van ca. 94 bij 160 meter, dat met een hoogte van 20 meter de omliggende vallei domineert (fig. 87).

Het terras is toegankelijk via twee grote trapopgangen; er boven op bevindt zich een *podium*, geconstrueerd van polygonale steenblokken, opgevuld met puin, omsloten door een steunmuur en oudtijds voorzien van een plaveisel. Dit *podium*, dat in zijn oudste vorm dateert uit de achaemenidische tijd, maar later nog tweemaal werd gerestaureerd — en dus blijkbaar verscheidenen eeuwen in gebruik bleef — meet 5 bij 5 meter, en moet welhaast zeker gediend hebben als postament voor een vuur-altaar. De vuur-cultus hier beoefend op een van nature hiertoe zeer geschikt punt, is als het ware een illustratie van Herodotus' relaas over de Perzen, die hun goden niet in tempels, maar in de open lucht, op de toppen der heuvels vereerden. Het continue gebruik van deze cultus-plaats gedurende verscheidene eeuwen wijst op de betekenis van dit heiligdom, welks ontdekking van belang is in verband met het nog steeds omstreden karakter der Achaemenidische godsdienst en zijn verhouding tot de Zoroastrische. In dit verband is het opvallend dat in deze zelfde streek — aan de grenzen van de Fars — twee soortgelijke achaemenidische „tempels" zijn geïdentificeerd: één vlak bij Masjid-i-Solei-

Fig. 87. Het ca. 20 meter hoge terras van Bard-e-Nechandeh, met twee trapopgangen en de ruïne van een podium.

I.L.N. 4-7-1964

Fig. 88. Relief met voorstelling van een vorst, die een plengoffer brengt bij een vuuraltaar, dat bediend wordt door een priester met zijn helper.

I.L.N. 4-7-1964

man zelf en één ca. 10 km hiervandaan, ontdekt door Sir AUREL STEIN.

Te Bard-e-Nehandeh werden, in samenhang met dit heiligdom verscheidene vondsten gedaan: in een nis bij de noordelijke trap kwam een bas-relief te voorschijn, uitgehouwen in één van de steenblokken, die deel uitmaken van de muur die het terras omsluit. Het relief beeldt een scene af, waarbij een

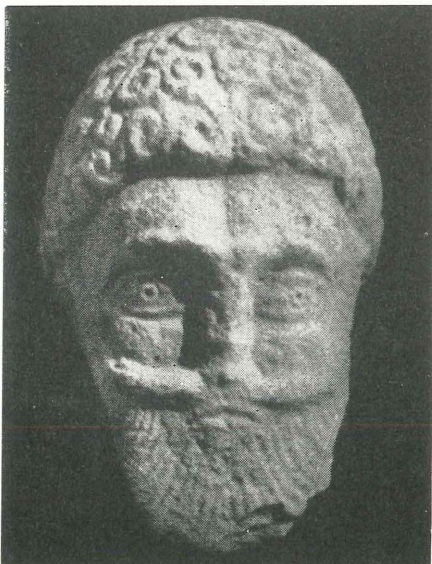

Fig. 89. Kop van gebaarde man.

Fig. 90. Relief van krijgsman.

koning (in het midden), gevolgd door twee dienaren (?), een plengoffer brengt voor een vuuraltaar, waarachter een priester en een helper staan (fig. 88). In de driehoek, gevormd door het *podium* en de beide opgangen kwamen eveneens diverse stukken plastiek te voorschijn. Het waren fragmenten van sculpturen, welke daar waren opgesteld, en aan de godheid gewijd teneinde de gelovigen bij de cultus te representeren. Enkele exemplaren herinneren sterk aan de parthische sculptuur uit Hatra (o.a. door de geste van de in aanbidding opgeheven geopende hand, met de palm naar voren). Behalve de vele kleinere fragmenten zijn met name het vermelden waard een kop van een gebaarde man, wiens coiffure doet denken aan die, afgebeeld op achamenidische bas-reliefs (fig. 89), voorts een relief van een krijgsman, met een wapen in beide handen (fig. 90). Een andere mannekop vertoont een geheel andere haardracht. Ook de fragmenten, die ons het schoeisel der afgebeelde personen doen kennen wijzen op stijl- en tijdsverschillen, die van belang zijn voor onze kennis van de samenstelling der bevolking van de Fars in deze eeuwen, en de geschiedenis van deze cultusplaats. De vondst van een kleine bronzen spiegel, versierd met een streepmotief, in het *podium* zoals dit voor het laatst werd gerestaureerd, wijst op een in gebruik blijven van dit heiligdom tot in het sassanidische tijdperk.

(Deze mededeling is gebaseerd op een artikel van Dr. ROMAN GHIRSHMAN, "Bard-e-Nechandeh, an archaic sanctuary of the priests of Abura-Mazda which recalls Herodotus' account of Persian religion" verschenen in de "Illustrated London News" van 4 juli 1964, = archaeological section no. 2190, p. 14-15).

KORTE BERICHTEN

Een Etruskisch-Punische Bilingue?

De Etruskische taal onttrekt zich, ondanks vele geleerde pogingen tot interpretatie en ondanks de leesbaarheid van het schrift, nog steeds aan een enigszins adaequaat begrip. Ook een der laatste pogingen hierin verandering te brengen — in casu het boek van MAYANI, *Les Etrusques commencent à parler* (Paris, 1961), die de taal vanuit het oud-albaans, dat het illyrisch zou voortzetten, wil verstaan — heeft de specialisten niet kunnen overtuigen. Zeer verrassend was dan ook het plotseling in de pers opduikende bericht dat in Italië een etruskisch-punische bilingue aan het licht zou zijn gekomen, die — zoals de steen van Rosetta of de inscripties van Behistun — de sleutel zou kunnen leveren tot het begrijpen van het etruskisch. In deze vorm is het bericht echter niet geheel juist.

Bij opgravingen, sinds enkele jaren door het Istituto di Etruscologia e Antichità Italiane ondernomen te Santa Severa, op ca. 50 km van Rome, heeft men kunnen vaststellen dat de ruïnes ter plaatse het oude Pyrgoi bedekken, de haven van de bekende etruskische stad Cerveteri (= *Caere vetus*, het oude

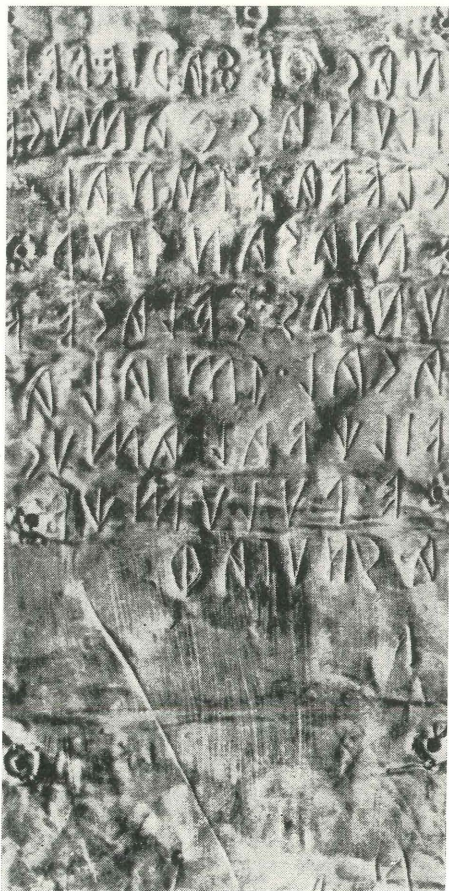
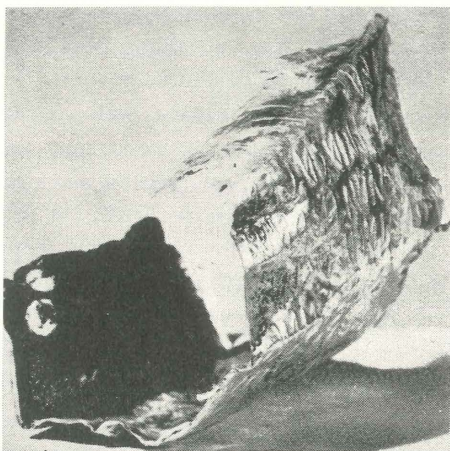

Fig. 91. Eén der met een Etruskische tekst beschreven, gouden platen, in opgevouwen en ontrolde toestand. Langs de rand de spijkergaten.

Caere). Van Pyrgoi is uit de klassieke traditie bekend, dat zich hier de tempel bevond van Leucothea, een tempel die in 384 v. Chr. door Dionysius van Syracuse werd verwoest. Bij de opgravingen werd inderdaad dit heiligdom teruggevonden; ja er bleken zelfs twee tempels, parallel aan elkaar gebouwd, te zijn geweest. In de 10 meter brede tussenruimte tussen beide bouwwerken nu werd op 8 juli 1964 een belangwekkende ontdekking gedaan. Hier kwamen, naast talloze fragmenten van terracotta's, een drietal gouden plaatjes te voorschijn, waarvan er bij nader onderzoek twee met etruskisch en één met punisch (een latere vorm van het phoenicisch) bleken te zijn beschreven. De plaatjes waren zorgvuldig opgerold en zeer gaaf. Blijkens de zich nog in gaten langs de randen bevindende verguld bronzen nagels, waren zij oorspronkelijk op hout bevestigd, en blijkbaar onder bepaalde (dreigende?) omstandigheden van hun ondergrond verwijderd, en zorgvuldig begraven naast de tempel (fig. 91).

Het grootste exemplaar was beschreven met ca. 40 etruskische woorden, het kleinste met 15; het derde met 39 punische woorden. De inhoud bleek een wijnschrift te zijn, vermeldende dat zij door een zekere *Thefari* (= Tiberius) *Velanias*, de *zilab* (de term betekent „koning” of duidt een zeer hoge functionaris aan) van *Kisria* (= Caere) aan Astarte waren gewijd. Tussen de Etruskische en Punische tekst bleek wel een zekere analogie en overeenkomst te bestaan (voorzover het etruskisch te begrijpen is), maar van een bilingue kan niet gesproken worden. Een definitieve publicatie van de teksten zelf zal dienen te worden afgewacht, om te kunnen constateren wat de betekenis van deze parallelle teksten is voor de ontcijfering van het Etruskisch. Dat zij een belangrijke stap vooruit zijn en onze kennis van de woordenschat van het etruskisch zullen vergroten is nu reeds duidelijk. In hoeverre deze vondst een taalkundige analyse van de taal zal mogelijk maken is echter nog zeer onzeker.

Dat deze wijnschrift de punisch-kartaagse godin Astarte vermeldt behoeft niet te verwonderen, in het licht van het feit dat de Etrusken in de oudheid bekend stonden als een zeevarende natie. Met name Cerveteri — Caere was een vooraanstaande haven en herbergde o.a. een griekse handelskolonie. Dat ook de Punische zeevaarders hier voet aan wal zetten, en dat de handelsrelaties met Karthago konden leiden tot de verering van Astarte in deze Etruskische stad, behoeft dan ook niet te verbazen.

Griekse kolonisten in Phoenicië

Sinds enkele jaren verricht een Deense archaeologische expeditie, uitgaande van de Carlsberg Foundation te Kopenhagen en onder leiding staande van Prof. P. J. RUS, onderzoekingen te Tell Sukas, ongeveer 45 km ten zuiden

van Latakia aan de Phoenicische kust (in Syrië) gelegen. Op grond van de resultaten van dit onderzoek is men tot de conclusie gekomen dat Tell Sukas een van de eerste plaatsen moet zijn geweest, waar Griekse kolonisten zich, in het oostelijk gedeelte van het Middellandse Zee gebied, neerzetten. De oudste vondsten ter plaatse gaan terug tot de 8e eeuw v. Chr. De expeditie legde o.a. een bouwwerk bloot, daterend uit ca. 700 v. Chr., dat kan gelden als pendant der oudste tempels in Griekenland zelf. Deze tempel werd ca. 550 v. Chr. verwoest, maar tegen het einde van de zesde eeuw v. Chr. — ten tijde van de eerste Perzische overheersing van het oude Nabije Oosten — werd een nieuw heiligdom van een zuiver Phoenicisch type dichtbij de ruïnes der oude tempel opgericht.

In het woongedeelte van de tell werden een aantal interessante vondsten gedaan, o.a. een spin-haspel van klei, beschreven met de naam van de griekse eigenares, die van Jonische origine moet zijn. Blijkens het schrift dateert het stuk uit ca. 600 v. Chr.

Onder de oudste tempel bevonden zich lagen uit de late Bronstijd en vroege IJzertijd. Hierin werden talrijke terracotta's, huisdieren voorstellend, aangetroffen. Verrassend was de ontdekking, in beide lagen, van beenderen van de hippopotamus, waarvan men steeds had aangenomen dat hij, na de laatste ijstijd, nog slechts in Afrika voorkwam. De vermoedelijke beschrijving van dit dier in Job 40 komt door deze vondst — die bewijst dat de hippopotamus tot ca. 1000 v. Chr. in Syrië is voorgekomen — in een ander daglicht te staan.

Twee Hebreeuwse zegels

Het Department of Antiquities van Israel verwierf enige tijd geleden een tweetal zegels met een hebreeuwse inscriptie. Zij werden gepubliceerd door N. AVIGAD in het Israel Exploration Journal, 13 (1963) p. 322 v. Het eerste zegel draagt de inscriptie: ^ckbr ^ohqm, „Akbor (zoon van) Ahiam”. Beide namen zijn uit het Oude Testament bekend, waar zij resp. gedragen worden door een hoveling van Josia (2 Kon. 22 : 12, 14) en door de zoon van de schrijver Safan, zelf een hoge functionaris (2 Kon. 22 : 12, 14) en vader van de latere gouverneur Gedaljah. De identiteit van de bezitter van het zegel is uiteraard niet vast te stellen. Het tweede, zeer fraaie zegel, draagt de inscriptie: ^lyš^cγhw ^omryhw, „van Yeša'γahu (zoon van) Amaryahu”. Ook deze beide namen zijn bekend uit het O.T. De tweede was vooral in zwang omstreeks de tijd van de ballingschap. Hij komt ook voor op één der kruikhandvaten, door PRITCHARD in Gibeon opgegraven. De zegels dateren vermoedelijk uit de 7e-6e eeuw v. Chr.

Archaeologisch onderzoek in de noordelijke Sudan

Ook het noordelijke gedeelte van de Sudan wordt binnenkort overdekt door het Assuan-stuwmeer. In dit gebied heerst thans een koortsachtige archaeologische activiteit ten einde nog zoveel mogelijk onderzoek te verrichten en monumenten te redden.

De regeringen van Nederland en België verklaarden zich bereid de verplaatsing van de bij de forten van Kumma en Semna behorende tempels te financieren. Het werk zelf wordt uitgevoerd door de Sudanese Oudheidkundige Dienst, o.l.v. een Duits architect.

De talrijke forten in dit gebied worden nog zoveel mogelijk aan een onderzoek onderworpen. Het Oriental Institute van Chicago verrichtte onderzoek te Serra-Oost en Dorginarti, de University of California beëindigde haar werkzaamheden te Askut. De Egypt Exploration Society droeg zorg voor de verplaatsing van Hatshepsut's tempel te Buhen, en legt thans een tempel uit het Middenrijk bloot.

De "epigraphic survey" van het bedreigde gebied wordt o.a. uitgevoerd door een expeditie van de Duitse Akademie van Wetenschappen, en een van de Brown University (de tempel van Semna-Oost). De Italiaanse Schiff-Giorgini Expeditie (waarvan ook Prof. Dr. J. M. A. JANSSEN indertijd deel uitmaakte) beëindigde haar werkzaamheden te Soleb en concentreerde zich op Seddenga, waar zich een tempel van koningin Tiyi bevindt en waar, volkomen onverwacht, het vermoedelijke graf van Farao Taharqa (wiens pyramide te Nuri blijkbaar een cenotaaf was) werd ontdekt.

De Poolse expeditie zal haar werk te Faras straks moeten beëindigen zonder het gehele terrein onderzocht te hebben, maar met de voldoening een serie zeer bijzondere fresco's te hebben ontdekt en gereed. De Franse expeditie te Mirgissa — één van de grootste en belangrijkste vindplaatsen in de Sudan — localiseerde het fort Iken, en deed talrijke epigrafische en artistieke vondsten in het nabij gelegen gravenveld.

Grootscheeps onderzoek op beide Nijloevers werd verricht door "survey-expedities" uit Scandinavië, en van het New Mexico Museum, waarbij in nederzettingen en begraafplaatsen, talrijke vondsten uit alle perioden de Nubische geschiedenis, van het stenen tijdperk tot de christelijke era, werden gedaan. De universiteit van Colorado stootte te Gezira Dabarosa op belangwekkende overblijfselen uit prehistorische, X-groep-, en christelijke perioden. De Sudanese zelf onderzoeken de belangrijke christelijke ruïnes op het eiland Meinarti.

Voorts zijn nog Ghanese, Jugoslavische en Spaanse expedities werkzaam (geweest).

BOEKENNIEUWS I

Het ligt in de bedoeling in deze rubriek van tijd tot tijd een overzicht te geven van nieuwe, niet speciaal voor vakgeleerden geschreven, publicaties betreffende het Oude Nabije Oosten, waarvoor in de kring van onze leden belangstelling kan bestaan. De eerste keer is deze rubriek gewijd aan

Het Oude Perzië

Als algemeen orienterend en tevens in het Nederlands verschenen werk valt allereerst te noemen R. N. FRYE, *De erfenis der Perzen* (Amsterdam, Meulenhoff, 1963 (Serie: Geschiedenis van de Beschavingen deel IV; kl. 8vo, 256 p., 60 ill.)). Het boek geeft een zeer gedocumenteerd overzicht van de geschiedenis, cultuur en literatuur der Perzen, van de tijd der Elamieten tot de verovering van Perzië door de Islam. Op kleinere schaal doen dit eveneens de volgende werken: H. VERBRUGGEN, *Zoeklicht op Oud-Perzië* (Hasselt, 1964, Vlaamse Pockets no. 115, kl. 8vo, 120 p., 18 ill.) en CHR. et J. PALOU, *La Perse Antique* (Parijs, 1962, in de serie: Que sais-je? no. 979, 12 mo, 126 p.). Als algemeen inleiding tot geschiedenis en archaeologie van Perzië dient hier ook genoemd te worden het onlangs weer herdrukte werk van R. GHIRSHMAN, *Iran from the earliest times to the Islamic conquest* (Pelican Book A 239, 12 mo., 368 p., 48 pl.).

De cultuur en met name de kunst van het oude Iran zijn het onderwerp van een aantal fraaie, omvangrijke publicaties. Allereerst valt hier te noemen — zowel omdat er een nederlandse editie van verscheen, als om zijn hoge kwaliteit — het werk van de bekende Amerikaanse archaeologe EDITH PORADA, *Oud-Perzië* (Amsterdam, Elsevier, 1963; 8vo, geb., 280 p., met 61 ingeplakte kleurenplaten en 121 figuren in de tekst; kaarten, tabellen en bibliographie). Dit boek behandelt de kunst van het Oude Perzië — vooral aan de hand van archaeologische vondsten — van prehistorische tijden tot de komst der Islam, met speciale aandacht voor eigen, inheemse scheppingen en de talrijke culturele invloeden van buiten, die zich in Perzië deden gelden. Andere fraaie werken op dit gebied zijn: ANDRÉ GODDARD, *L'Art de l'Iran* (Parijs 1962; 8vo, 530 p., 179 platen, 250 fig. in de tekst); ROMAN-GHIRSHMAN, *Iran. Protoiranier, Meder und Achämeniden* (duitse editie in de serie „Universum der Kunst”, München 1964; 4to, 456 p., 590 afb., 102 in kleuren) en van dezelfde auteur *Iran. Parther und Sassaniden* (München, 1962; 4to, 402 p., 450 afb., 8 kaarten). Veel materiaal voor de kennis der kunstgeschiedenis van Perzië treft men ook aan in de catalogi van de tentoonstelling „7000 jaar Perzische kunst” (nederlandse editie: Den Haag 1962; 35 p., 48 platen; duitse editie: Essen 1962; 8vo, 200 p., 86 platen, waarvan

4 in kleuren). Wat het meer speciale terrein der perzische numismatiek betreft valt te wijzen op de catalogus van de tentoonstelling „2500 jaar perzische munten” (Den Haag, Koninklijk penningkabinet, 1962; 12 p.) en op de studie van R. GÖBL, *Die Münzen der Sasaniden im königlichen Münzkabinett den Haag* (Den Haag, 1962; 8vo, 48 p., 6 platen, vele tabellen).

Het gebied der oud-iraanse godsdienst zag eveneens talrijke nieuwe publicaties. Er verscheen een herdruk van de vertaling der Avesta (F. WOLFF, *Avesta, die heiligen Bücher der Parsen*; 8vo, 460 p.; Berlijn 1960). De godsdienst in al zijn aspecten en zijn historische ontwikkeling tot in de mohammedaanse tijd werd bestudeerd door J. DUCHESNE-GUILLEMIN, *La religion de l'Iran ancien* (Paris 1962; 8vo, 411 p., in de serie „Mana”, afd. I deel 3). Van dezelfde hand verscheen reeds in 1958: *The western response to Zoroaster* (Oxford, 1962; 112 p.). Het zelfde onderwerp raken de volgende werken: W. HINZ, *Zarathustra* (Stuttgart 1961; 8vo, 270 p., 12 afb.), de omvangrijke studie van R. C. ZAEHNER, *Dawn and twilight of Zoroastrianism* (London, 1961; 8vo, 371 p., 45 afb.), en F. ALTHEIM, *Zarathustra und Alexander* (Frankfurt a.M., 1960; 168 p., Fischer-Bücherei no. 329). In zijn *Iranische Geisteswelt von den Anfängen bis zum Islam* (Baden-Baden 1961; 8vo, 328 p.) gaf G. WIDENGREN een rijk geannoteerde chrestomathie der perzische religieuze literatuur. De perzische mythologie werd behandeld door M. J. DRESDEN in *Mythologies of the Ancient World* (ed. S. N. KRAMER, New York, 1961; Anchor Book no. A 229; p. 331-366).

Wat de archaeologie van Perzië betreft dient, naast de reeds genoemde werken over de kunst van het Oude Iran (PORADA, GHIRSHMAN, GODDARD), welke zeer veel archaeologische gegevens bevatten, gewezen te worden op het samenvattende werk van L. VANDEN BERGHE, *L'Archéologie de l'Iran Ancien* (Leiden, Brill, 1959; 4to, geb., 286 p., 173 pl.). Veel materiaal treft men eveneens aan in een tweetal tijdschriften: *Iranica Antiqua* (onder redactie van R. GHIRSMAN en L. VANDEN BERGHE, Leiden, Brill, 1961 v.) en *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies* (London, 1963 v.). Binnenkort verschijnt bovendien het eerste deel van *Persica*, het tijdschrift van het Genootschap Nederland-Iran.

Wat tenslotte de geschiedenis betreft — voorzover die in de genoemde werken niet reeds zijdelings aan de orde gekomen is — is te wijzen op de desbetreffende gedeelten in de geheel herziene uitgave der eerste twee delen van de *Cambridge Ancient History*. De (afzonderlijk verkrijgbare) op Perzië betrekking hebbende, herschreven capita zijn: *Persia, c. 2400-1800 B.C.* en *c. 1800-1550 B.C.* door W. HINZ (Vol. I, ch. xxiii en Vol. II, ch. vii); *Elam c. 1600-1200 B.C.* en *Elam and Western Persia c. 1200-1000 B.C.* door R. LABAT (Vol. II, ch. xxix en xxxii). De jongere geschiedenis werd

behandeld door G. GOOSSENS, (*Histoire Universelle*, t. I p. 419-458; Encyclopédie de la Pléide, Parijs, 1956) en door F. ALTHEIM (*Propyläen Weltgeschichte*, II, p. 135-236. Berlijn, 1962). De episode der perzische geschiedenis, waarin het conflict met Griekenland valt, is het onderwerp van twee werken: A. R. BURN, *Persia and the Greeks. The defence of the West*, c. 546-478 B.C. (London 1962; 8vo, 586 p.) en C. HIGNETT, *Xerxes' Invasion of Greece* (Oxford 1963; 8vo, 496 p.). De geestelijke en sociale botsing tussen het oude Perzië en het jonge hellenisme wordt op indringende wijze behandeld in het boek *The King is dead. Studies in Near Eastern Resistance to Hellenism* van S. K. EDDY (Lincoln, Nebraska, 1961; 8vo, 390 p.), dat voor een groot gedeelte aan de perzische reacties op het hellenisme is gewijd.

Nogmaals Kalabsja

In het vorige nummer van *Phoenix* (X, 1, p. 141-144) gaf Dr. HEERMA VAN VOSS in een bijdrage getiteld „Bergen wandelen” een beschrijving van de werkzaamheden verricht ter redding van de uit de Grieks-Romeinse tijd daterende Egyptische tempel van Kalabsja (Nubië). In aansluiting hierop vestigen wij de aandacht op een zojuist verschenen boek, *Kalabsja. Der grösste Tempel Nubiens und das Abenteuer seiner Rettung* (Wiesbaden, F. A. Brockhaus, 1965, 4to, 119 p., 78 pl. (7 in kleuren), 9 plattegronden, geb., prijs: DM 39.—) geschreven door de Egyptoloog HANNS STOCK en de Architect KARL GEORG SIEGLER. In dit fraai uitgevoerde werk geven de auteurs, die de leiding hadden van de Duitse expeditie, welke de bewuste tempel door verplaatsing moest redden van het stijgende water van het Assuan-stuwmeer, een verslag van hun werkzaamheden. Aan de hand van fraaie foto's en duidelijke situatieschetsen tekenen zij de problemen van een dergelijke, unieke expeditie, en de kunstzin en het technisch vernuft, aangewend om de reddingscampagne tot een goed einde te brengen. Behalve een levendige en gedetailleerde illustratie van het algemene begrip „redding van de monumenten in Nubië”, geeft dit boek ook een beschrijving van de geschiedenis en architectuur, van de fraaie reliefs en kapitelen van dit gaaf geconserveerde heiligdom, dat thans door een geslaagde „verhuizing” van de ondergang is gered.

K.R.V.